

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ. Ο αρχαίος μεσογειακός κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία
Κατεύθυνση: Προϊστορική Αρχαιολογία

Μεταπτυχιακή εργασία

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΠΑΙΔΙ:

Μεσολιθικές, Επιπαλαιολιθικές και Πρώιμες Νεολιθικές

Παιδικές Ταφές

στον Ελλαδικό και Συροπαλαιστινιακό Χώρο

Επιβλέπουσα: Αν. Καθηγήτρια Γαλανίδου Νένα

Φοιτήτρια: Ευαγγελινάκη Μαριάνθη, Α.Μ.: 807

ΡΕΘΥΜΝΟ
ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2015

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στην πραγμάτωση της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας και κυρίως την τριμελή επιτροπή που είχε την επίβλεψή της. Ειδικότερα:

Την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης κα. **Νένα Γαλανίδου**, πολύτιμη αρωγό για τον σχεδιασμό, τη διεξαγωγή και ηθική υποστήριξη της παρούσας πτυχιακής εργασίας, για την αμέριστη εμπιστοσύνη που μου έδειξε, καθώς και για την ενθάρρυνση, την ηθική συμπαράσταση και τις πολύτιμες συμβουλές της στη μέχρι τώρα σταδιοδρομία μου.

Την Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης κα. **Κατερίνα Κόπακα** για τη συμπαράσταση, τις υποδείξεις και το ενδιαφέρον της καθ' όλη τη διάρκεια για την ολοκλήρωση του μεταπτυχιακού κύκλου σπουδών μου.

Την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κα. **Γεωργία Κουρτέση - Φιλιππάκη**, της οποίας η συμβολή ήταν καθοριστική στην ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Και τα τρία μέλη της τριμελούς επιτροπής αποτέλεσαν πρότυπο ακαδημαϊκού δασκάλου και για το λόγο αυτό τους ευχαριστώ θερμά.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω από καρδιάς την ευγνωμοσύνη μου στους γονείς μου, τον αδελφό μου και φίλους μου για την πολύτιμη συναισθηματική και όχι μόνο υποστήριξή τους.

Αναζητώντας το παιδί: Μεσολιθικές, Επιπαλαιολιθικές και Πρώιμες
Νεολιθικές παιδικές ταφές στον ελλαδικό και συροπαλαιστινιακό χώρο

Περιεχόμενα

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	5
1. Εισαγωγή	7
2. Χρονολογικό πλαίσιο	9
3. Ερευνώντας το προϊστορικό παιδί. Οι απαρχές της παιδικής Αρχαιολογίας ..	14
4. Ο προσδιορισμός των ορίων της παιδικής ηλικίας	18
5. ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ	23
α. Φράγχθι Πελοποννήσου	23
β. Μαρουλάς Κύθνου	28
γ. Κνωσός.....	33
6. ΑΝΑΤΟΛΙΑ.....	39
α. Catalhöyük – κεντρική Ανατολία -Τουρκία.....	39
β. Mezraa Teleilat – Musular.....	48
7. ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ	49
Νατούφιοι – Kebaran	49
i. ΙΕΡΙΧΩ	51
ii. ΣΥΡΙΑ	53
Mureybet.....	53
Jefer el Ahmar.....	53
El – Kerkh.....	54
Tell Halula	56
iii. ΙΣΡΑΗΛ.....	59
Atlit-Yam	59
Horvat Galil.....	59
iv. ΙΟΡΔΑΝΙΑ.....	60
‘Ain Ghazal.....	60
Netin Hagdud	60
8. ΚΥΠΡΟΣ	62

9. Ταφικά έθιμα Μεσολιθικής περιόδου	69
10. Επαφή Ανατολής και ελλαδικού χώρου κατά τη Μεσολιθική περίοδο	73
11. Συμπεράσματα.....	78
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	82

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικόνα 1.** Χάρτης με θέσεις της ΠΝΑ (Σαμψών 2007, εικ. 53)
- Εικόνα 2.** Το σπήλαιο Φράγγθι (Galanidou 2011, εικ. 2)
- Εικόνα 3.** Ανασκαφική τομή, σπήλαιο Φράγγθι (Σαμψών 2006, εικ. 147)
- Εικόνα 4.** Μεσολιθική ταφή, Σπήλαιο Φράγγθι (Σαμψών 2007, εικ. 260)
- Εικόνα 5.** Χάρτης της Κύθνου (Σαμψών 2006, εικ. 27)
- Εικόνα 6.** Άποψη της θέσης του Μαρουλά Κύθνου από τα ΝΔ (Σαμψών 2006, εικ. 28)
- Εικόνα 7.** Αεροφωτογραφία της θέσης Μαρουλάς(Σαμψών 2007, εικ. 264)
- Εικόνα 8.** Λιθόστρωτα δάπεδα, Μαρουλάς Κύθνου (Σαμψων 2006, εικ. 32, 37)
- Εικόνα 9.** Η κυκλική κατασκευή 6. Μαρουλάς Κύθνου (Σαμψών 2006, εικ. 35)
- Εικόνα 10.** Κάτοψη τριών κυκλικών κατασκευών, Μαρουλάς Κύθνου (Σαμψών 2006, εικ. 34)
- Εικόνα 11.** Μεσολιθική ταφή, Κύθνος (Σαμψών 2007, εικ. 267)
- Εικόνα 12.** Στρωματογραφία της Κνωσού, όπου διακρίνεται και το ακεραμικό στρώμα (Efstratiou et al 2013, εικ. 1.4)
- Εικόνα 13.** Τοπογραφικό της νεολιθικής θέσης στην Κνωσό (Θεοχάρης 1973)
- Εικόνα 14.** Το ακεραμικό στρώμα X, Κνωσός (Evans 1965, εικ. 7)
- Εικόνα 15.** Ίχνη κατασκευών από τα στρώματα IX και X της Ακεραμικής Κνωσού (Reingruber 2001, εικ. 13)
- Εικόνα 16.** Τοπογραφικό της Κνωσού με τις ανασκαφές του J. Evans (Evans 1994, εικ. 1)
- Εικόνα 17.** Χάρτης κεντρικής και νότιας Ανατολίας (Σαμψών 2007, εικ. 194)
- Εικόνα 18.** Η ανατολική μεσογειακή ακτή με το Çatalhöyük (Russell&Düring 2006, 74, εικ. 1)
- Εικόνα 19.** Ταφή ενηλίκου και παιδιού
- Εικόνα 20.** Ταφή μητέρας παιδιού (;)
- Εικόνα 21.**Ταφή παιδιού
- Εικόνα 22.** Διπλή ταφή παιδιών
- Εικόνα 23.** Το κτήριο 50, Çatalhöyük (Russell&Düring 2006, εικ. 2)
- Εικόνα 24.** Ταφή από το Çatalhöyük (Russell&Düring 2006, εικ. 4)
- Εικόνα 25.** Πορωτική υπερόστωση (αναιμία) (Angel 1971, pl. II, 87)
- Εικόνα 26.** Κυκλική οικία, Ιεριχώ (Kenyon 1960)

- Εικόνα 27.** Τοπογραφικό σχέδιο της θέσης Mureybet (Σαμψών 2007,εικ. 59)
- Εικόνα 28.** Κατόψεις κτηρίων, Jerf el Ahmar (Σαμψών 2007, εικ. 61)
- Εικόνα 29.** Κυκλικό υπόγειο κτήριο, Jerf el Ahmar (Σαμψών 2007, εικ. 64)
- Εικόνα 30.** Χάρτης της βόρειας Συρίας με τη θέση el-Kerkh (Hudson et al. 2003, εικ. 1).
- Εικόνα 31.** Η παιδική ταφή της κατασκευής 153(Hudson et al. 2003, εικ. 1).
- Εικόνα 32.** Χάρτης της Συρίας με τη θέση Tell Halula (Guerrero et al 2009, εικ.1).
- Εικόνα 33.** Παιδική ταφή. Συρία, Tell Halula (Guerrero et al 2009, εικ.6).
- Εικόνα 34.** Αναπαράσταση ταφών σε συνεσταλμένη στάση κάτω από τα δάπεδα οικιών (Guerrero et al 2009, εικ.8)
- Εικόνα 35.** Κτήρια, Netiv Hagdud (Σαμψών 2007, εικ. 57)
- Εικόνα 36.** Παιδική ταφή in situ, Netiv Hagdud, Ιορδανία (Bar-Yosef, Gopher, Tchernov, Kislev 1991, εικ. 8)
- Εικόνα 37.** Χάρτης με προϊστορικές θέσεις της Κύπρου (Σαμψών 2007, εικ. 234)
- Εικόνα 38.** Κάτοψη της Χοιροκοιτίας (Μαντζουράνη 2001, εικ. 3)
- Εικόνα 39.** Τμήμα της ανασκαφής, Ακρωτήρι-Αετόκρεμος (Μαντζουράνη 2001, εικ. 2)
- Εικόνα 40.** Κυκλικά κτήρια στην Καλαβασσό (Todd 1998)
- Εικόνα 41.** Τάφοι της Χοιροκοιτίας (Μαντζουράνη 2001, εικ. 10)
- Εικόνα 42.** Κτήριο των Natufians (Mellaart 1975)
- Εικόνα 43.** Κυκλικά κτήρια του πολιτισμού Natufian (Mellart 1975)
- Εικόνα 44.** Κυκλικά κτίσματα από το σπήλαιο Hayonim. (Σαμψών 2007, εικ. 52)
- Εικόνα 45.** Πιθανοί θαλάσσιοι δρόμοι στο μεσολιθικό Αιγαίο (Σαμψών 2006, εικ. 45)

1. Εισαγωγή

Η αρχαιολογία, ως ανθρωπιστική επιστήμη, μελετά τις εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας και του ανθρώπινου πολιτισμού διαμέσου της ιστορίας κι ως εκ τούτου συχνά η μελέτη αυτή πραγματεύεται την αντιμετώπιση του θανάτου.

Παρότι ο θάνατος όμως αποτελεί κοινή μοίρα και αναπόδραστο γεγονός για όλους τους ανθρώπους διαχρονικά, παρατηρείται πως προσεγγίζεται διαφορετικά καθόλη την ιστορική πορεία και η προσπάθεια διαχείρισης και αντιμετώπισής του λαμβάνει ποικίλες μορφές. Όποια, όμως, και να είναι η στάση του ανθρώπου απέναντι στο θάνατο, αντικατοπτρίζει τις πολιτισμικές αξίες, τα ήθη και τα έθιμα της εκάστοτε κοινωνίας, πέραν των θρησκευτικών πεποιθήσεων (Fahlander & Oestigaard 2008, 1).

Τιουτοτρόπως, ακόμη και στην πρώιμη Μεσολιθική εποχή, όπως και κατά την επακόλουθής της Νεολιθικής, ο άνθρωπος στάθηκε κριτικά απέναντι στο θάνατο, στον οποίο μάλιστα διοχέτευσε όλες τις αντιλήψεις και ανησυχίες του.

Το παρόν πόνημα πραγματεύεται τα ταφικά έθιμα της Μεσολιθικής περιόδου και της ακεραμικής Νεολιθικής, καθώς θα διαπιστωθεί πως οι νεκρικές πρακτικές και στις δύο περιόδους είναι κοινές. Στο πλαίσιο της διερεύνησης αυτής έμφαση θα δοθεί στα ταφικά έθιμα με τα οποία περιβλήθηκε ο παιδικός θάνατος στις μεσολιθικές και ακεραμικές νεολιθικές αυτές κοινωνίες. Άλλωστε, δεν πρέπει να λησμονείται πως η ηλικιακή διαφοροποίηση είναι ένας πολιτισμικός και κοινωνικός παράγοντας ο οποίος επηρεάζει όλες τις κοινωνίες, είτε σύγχρονες είτε πρωιμότερες, εκφραζόμενος πολλές φορές διαφορετικά (Baxter 2005, 97).

Λόγω της μεγάλης διασποράς των μεσολιθικών κοινωνιών, τίθενται μοιραία κάποιοι χωρικοί περιορισμοί. Κατά αυτόν τον τρόπο, η έρευνα κινείται αναφορικά με τον ελλαδικό χώρο σε μια θέση της Πελοποννήσου, στο σπήλαιο Φράγχθι, σε μια θέση της Κύθου, το Μαρουλά και στην Κνωσό της Κρήτης. Πέρα από αυτές τις θέσεις, ερευνώνται η Κύπρος καθώς και η Ανατολία και η Εγγύς Ανατολή – Συροπαλαιστίνη. Η επιλογή των θέσεων αυτών στηρίχθηκε στα κοινά ταφικά έθιμα τα οποία εφαρμόστηκαν στις ταφές παιδιών.

Δεδομένου ότι η Εποχή του Λίθου διαιρείται σε μεγάλες χρονολογικά υποπεριόδους, οι οποίες διαφοροποιούνται με βάση τον γεωγραφικό άξονα στον οποίο κινούνται, η παρουσίαση των παιδικών ταφών που έχουν βρεθεί κατά τη Μεσολιθική περίοδο, που είναι και το κύριο πλαίσιο μελέτης, καθώς και των λίγο

μεταγενέστερων της Μεσολιθικής περιόδου ταφών, θα παρουσιαστούν βάσει της γεωγραφικής τους κατανομής, ενταγμένες οι παιδικές αυτές ταφές εντός φυσικά και του χρονολογικού τους πλαισίου.

2. Χρονολογικό πλαίσιο

Η διάρκεια της μεσολιθικής περιόδου, η οποία αποτελεί και το βασικό χρονολογικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας, διαφοροποιείται ανά συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές (Zvelebil 1986). Ο γενικός όρος «μεσολιθική» ορίζει την αρχή της «Νεοθερμικής» κλιματικής περιόδου, η οποία εντάσσεται γύρω στο 8000 π.Χ. (Bonsall 1989). Συγκεκριμένα καλύπτει περίπου την περίοδο 8500-6700/6500 π.Χ. (Galanidou 2011, 234).

Η Μεσολιθική σηματοδοτείται από τις κλιματικές αλλαγές που πραγματοποιούνται κατά τη μετάβαση από το Πλειστόκαινο στο Ολόκαινο στα 10000 π.Χ. και επηρεάζουν αναγκαστικά και τις ζωές των ανθρώπων. Οι παγετώνες υποχωρούν με την άνοδο της θερμοκρασίας κι ως εκ τούτου οι ήπειροι και οι ωκεανοί αρχίζουν να παίρνουν την τελική τους διαμόρφωση. Έτσι, η αλλαγή του κλίματος περιορίζει τις στέπες με αποτέλεσμα να εξαφανιστούν ζώα, με τα οποία τρέφονταν ως τότε οι άνθρωποι και να αναγκαστούν να εξεύρουν άλλα είδη τροφών (Lewthwaite 1986, 54· Σαμψών *et al* 2006, 25, 67).

Βέβαια, η μεσολιθική εποχή δεν εντάσσεται μέσα στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο σε όλες τις θέσεις· δεν εμφανίζεται, δηλαδή, κατά την ίδια χρονική στιγμή σε όλες τις περιοχές κι ούτε έχει την ίδια χρονική διάρκεια (Σαμψών 1996, 48). Σε ορισμένες περιοχές τα όρια της Μεσολιθικής εμπλέκονται με τα όρια της Επιπαλαιολιθικής (Gravetian), όπως στη Μέση Ανατολή, όπου η Μεσολιθική εμφανίζεται ιδιαίτερα νωρίς, κατά την 10^η χιλιετία π.Χ. Αντιθέτως, στην Αγγλία και την Ιρλανδία, στη Βαλκανική, αλλά και στο Σιδάρι της Κέρκυρας τα όρια της Μεσολιθικής κατεβαίνουν μέχρι και την 5^η χιλιετία. (Σαμψών 1996, 46). Πιο συγκεκριμένα, στη Δυτική Ευρώπη η Μεσολιθική διήρκησε μια μακρά περίοδο, ενώ στη Μέση Ανατολή ήταν σύντομη σε αντίθεση με την πορεία προς τη νεολιθικοποίηση, η οποία διήρκησε 4500 χρόνια και σε αυτήν εντάσσεται ο πολιτισμός των Νατουφίων και η Προκεραμική Α και Β (Σαμψών *et al* 2006, 26).

Η Επιπαλαιολιθική περίοδος της Εγγύς Ανατολής διαιρείται σε τρεις φάσεις: στην Πρώμη Kebaran (20000-14500 BP), Μέση ή Geometric Kebaran (14500-12500 BP) και η Ύστερη ή Natufian (125000-10500 BP). Οι δύο πρώτες φάσεις, οι οποίες διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό μεταξύ τους, ανήκουν στον πολιτισμό Kebaran, ενώ η τελευταία εντοπίζεται και στο Νατούφιο πολιτισμό, που πήρε την ονομασία του από

το Wadi Natuf (Garrod 1957). Σε άλλες περιοχές της Ανατολίας απαντούν παραλλαγές των φάσεων αυτών (Σαμψών 2007, 67-68).

Η Επιπαλαιολιθική περίοδος στην Παλαιστίνη (Levant) αποκαλείται Kebaran από το σπήλαιο Kebara της δυτικής ακτής και πρόκειται για περίοδο ρηξικέλευθων αλλαγών. Ουσιαστικά δεν μπορεί να ταυτιστεί η Επιπαλαιολιθική περίοδος της Εγγύς Ανατολής με την αντίστοιχη περίοδο της Ευρώπης, καθώς αφενός η πρώτη ξεκινά σαφώς πολύ νωρίτερα από τη δεύτερη κι αφετέρου παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές στα χαρακτηριστικά τους, γεγονός που συντελεί στην απόλυτη μεταξύ τους διαφοροποίηση. Μάλιστα, οι χρονολογήσεις της φάσης Kebaran στην Παλαιστίνη και την Αίγυπτο αποκαλύπτουν την πρωιμότητα της Επιπαλαιολιθικής στο χώρο της Ανατολής, όπως προαναφέρθηκε (Σαμψών 2007, 64).

Ο πολιτισμός Kebaran αναπτύχθηκε στην περιοχή της σύγχρονης Συρίας και του Λιβάνου, ενώ ευάριθμες επιπαλαιολιθικές θέσεις έχουν έρθει στο φως και στην Παλαιστίνη αλλά και την Ιορδανία (Σαμψών 2007, 71).

Ο πολιτισμός των Natufians, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, εντάσσεται στην οψιμότερη φάση της Επιπαλαιολιθικής περιόδου, είχε αναπτυχθεί στην Παλαιστίνη, την Ιορδανία, το Λίβανο και τη Συρία. Ο πολιτισμός των Νατούφιων διαιρείται -παρά τις διάφορες δυσκολίες που ανακύπτουν κατά τη χρονολόγησή του- βάσει της λιθοτεχνίας και συγκεκριμένα του εργαλείου lunate, σε Πρώιμη Νατούφια Περίοδος (12500-11000 BP), Ύστερη (11000-10500 BP) και Τελική (10500-10200) (Goring-Morris & Belfer-Cohen 2011). Μάλιστα, βάσει των βαθμονομημένων ηλικιών, ο νατούφιος πολιτισμός συμπίπτει με τον πολιτισμό της Προκεραμικής Νεολιθικής στην 9η χιλιετία π.Χ. (Σαμψών 2007, 78-79).

Κύριο γνώρισμα της Επιπαλαιολιθικής στην Εγγύς Ανατολή είναι ο μικρολιθισμός, ψήγματα του οποίου έχουν εντοπισθεί και σε πρωιμότερα στρώματα, γεγονός που καταδεικνύει πως η περίοδος αυτή αποτελεί απαύγασμα των εξελικτικών διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή κι όχι αποτέλεσμα εγκατάστασης νέων πληθυσμιακών ομάδων. Βέβαια, τάση για μικρολιθισμό εντοπίζεται παράλληλα και στην Ευρώπη, την Αίγυπτο και γενικά τη Β. Αφρική, αναδεικνύοντας τις μεταξύ Εγγύς Ανατολής και των προαναφερθέντων περιοχών σχέσεις και ανταλλαγές (Σαμψών 2007, 64).

Όσον αφορά τον ελλαδικό χώρο, παρατηρείται, επίσης, η προαναφερθείσα τάση για μικρολιθισμό, που όμως δεν μπορεί να συνδεθεί με τον αντίστοιχο της Εγγύς

Ανατολής, καθώς παραπέμπει στα εργαλεία που απαντούν στην Ευρώπη της παλαιολιθικής περιόδου (Σαμψών 2007, 65).

Παρότι αρχικά η αυτονομία και σημασία της Μεσολιθικής περιόδου αμφισβητήθηκε (Θεοχάρης 1972, 24), λόγω της επισφαλούς στρωματογραφίας των λειψάνων της, τα νέα και διαρκώς εμπλουτιζόμενα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης αποκαλύπτουν πως η Μεσολιθική περίοδος δεν αποτελεί μια μεταβατική, αλλά μια ανεξάρτητη φάση, η οποία αποδεικνύεται ότι δεν γεμίζει απλώς το χρονολογικό κενό μεταξύ Ανώτερης Παλαιολιθικής και Κατώτερης Νεολιθικής.

Τα χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου απηχούν τη συνέχεια των οικονομικών και παραγωγικών δραστηριοτήτων της Παλαιολιθικής περιόδου, όπως το κυνήγι και η συλλογή άγριων καρπών, με τη διαφορά ότι, παράλληλα, άρχισαν να εφαρμόζονται με μεγαλύτερη ένταση νέες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η αλιεία. Η εξέλιξη των οικονομικών και παραγωγικών αυτών δραστηριοτήτων σχετίζεται άμεσα και με την εξέλιξη της τεχνολογίας, καθώς τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν στις τροφοσυλλεκτικές διαδικασίες είναι βελτιωμένα. Οι αλλαγές αυτές στις παραγωγικές αλλά και της οικονομικές δομές έθεσαν τα θεμέλια για τη μετάβαση προς τη μόνιμη κατοικία και την αστικοποίηση (Σαμψών 1996, 47).

Εκτός της εντατικοποίησης και της συνακόλουθης βελτίωσης του ψαρέματος, οι απαρχές της ναυσιπλοΐας τίθενται κατά τη Μεσολιθική εποχή ή αν αυτό είχε συμβεί στην προηγούμενη περίοδο, σίγουρα βελτιώνεται, με αποτέλεσμα την αποδοτικότερη αλιεία αλλά και την εντατικοποίηση της διακίνησης αγαθών ακόμη και σε μακρινές περιοχές (Perlès 2001). Επιπλέον, στις μεσολιθικές θέσεις συνήθως είναι και η συγκέντρωση σημαντικών ποσοτήτων οστρέων και σαλιγκαριών, η χρήση των οποίων ποικίλει (Boyd 2002).

Τα προαναφερθέντα νέα αυτά τεχνολογικά επιτεύγματα της Μεσολιθικής απαντούν και στον ελλαδικό χώρο, όπως και στη Δυτική Μεσόγειο και αποτέλεσαν απότοκο της ανάγκης εξεύρεσης τροφής και δημιουργίας τροφικών αποθεμάτων, ενώ αντίθετη εικόνα παρουσιάζει η Δυτική Ευρώπη της Μεσολιθικής εποχής (Σαμψών 1996, 48).

Κατά αυτόν τον τρόπο, οι άνθρωποι της Μεσολιθικής σταδιακά προχώρησαν στην υιοθέτηση νέων τεχνολογιών και στον εναγκαλισμό ρηξικέλευθων ιδεών, προωθημένων πιθανότατα από την Ανατολή, όπου οι νέες αυτές οικονομικές και παραγωγικές δραστηριότητες φαίνεται πως εξελίχθηκαν σε πρωιμότερη χρονολογικά φάση, όπως προαναφέρθηκε (Σαμψών 1996, 48).

Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με τον ελλαδικό χώρο, τα επιτεύγματα που χαρακτηρίζουν τη μεσολιθική περίοδο δεν εντοπίζονται με την ίδια εξέλιξη σε όλη την έκτασή του. Οι βασικότερες διαφορές εντοπίζονται ανάμεσα στο ανατολικό και δυτικό τμήμα, καθώς η δυτική Ελλάδα παρουσιάζει μια καθυστέρηση στην υιοθέτηση των νέων τεχνολογιών, στην εξημέρωση ζώων και στην καλλιέργεια φυτών. Οι λόγοι για την καθυστέρηση αυτή οφείλονται κυρίως στο ότι αφενός η ανατολική Ελλάδα είχε ηπιότερο άρα και ευνοϊκότερο κλίμα κι αφετέρου στη γειτνίασής της με την Ανατολή που συνέδραμε στην αμεσότερη και χωρίς προσκόμματα επαφή με την τελευταία και επομένως στη διάδοση των νέων επιτευγμάτων. Σαφώς, τα νησιωτικά συμπλέγματα του Αιγαίου θα λειτούργησαν ως γέφυρες επικοινωνίας μεταξύ του ανατολικού ηπειρωτικού κορμού και της Ανατολής (Σαμψών 1996, 48).

Η προκεραμική / ακεραμική περίοδος, δεν εντοπίζεται παντού. Προκεραμικές θέσεις που έχουν εντοπισθεί στον ελλαδικό χώρο είναι στο Φράγγχι και στην Κνωσό και χρονολογούνται γύρω στο 8000 π.Χ. (Σαμψών 1996, 50). Βάσει μελετών προκύπτει ότι κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου σημειώνονται τεχνολογικά επιτεύγματα, τα οποία διακρίνονται κυρίως στη λιθοτεχνία και μπορούν με σαφήνεια να διαχωριστούν από τα επιτεύγματα που σημειώθηκαν στη μεσολιθική περίοδο (Perles 1990). Βέβαια, το κυριότερο γνώρισμα της Πρώιμης Νεολιθικής είναι η εξημέρωση των ζώων και φυτών, που μαζί με άλλους κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες αποτέλεσαν τα θεμέλια της μόνιμης κατοίκησης και εν τέλει της αστικοποίησης (Georgiadis 2011, 35).

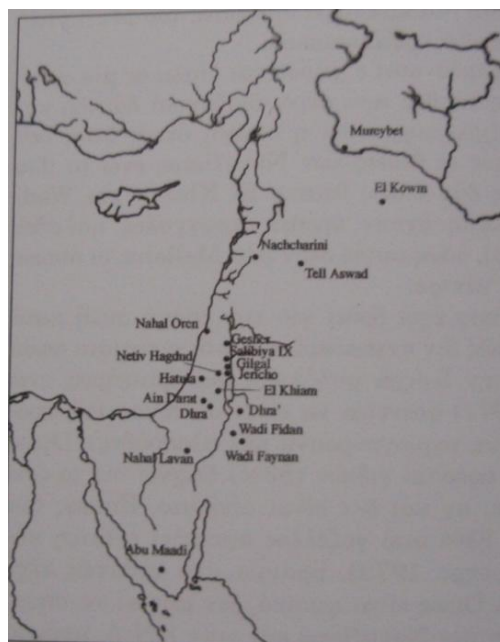
Ουσιαστικά, η Ακεραμική Νεολιθική περίοδος μπορεί να λογισθεί ως τον απόηχο της Μεσολιθικής, περίοδος που επίσης δεν απαντά με την ίδια διάρκεια σε όλες τις ανεσκαμμένες θέσεις. Στον ελλαδικό χώρο διαρκεί μόλις 300-500 χρόνια (6700/6500-5700 π.Χ.) (Σαμψών 1996, 50), ενώ στη Μέση Ανατολή καλύπτει περίπου δύο χιλιετίες (Osdogan 1995).

Το τέλος της επιπαλαιολιθικής περιόδου στο χώρο της Εγγύς Ανατολής διαδέχεται η λεγόμενη Πρωτονεολιθική, η οποία καλύπτει την περίοδο 9500-8800 π.Χ.. Η τέχνη τείνει να απομακρύνεται από τις φόρμες των νατουφίων και οι επαφές των περιοχών της Ανατολίας φαίνεται πως αυξάνονται. Πλην αυτού, ωστόσο, η φάση αυτή δεν παρουσιάζει άλλες καινοτομίες σε κοινωνικό-πολιτικό-πολιτισμικό επίπεδο, καθώς ομάδες τροφοσυλλεκτών και κυνηγών με χαρακτηριστικά των Νατουφίων απαντούν και στην Εγγύς Ανατολή, αλλά και στην Κύπρο και τον ελλαδικό χώρο (Σαμψών 2007, 89-90). Βέβαιο είναι, ότι είναι δύσκολο να οριστούν με σαφήνεια

στέρεα όρια αυτής της φάσης, καθώς κάθε περιοχή της Εγγύς Ανατολής παρουσιάζει διαφορετικές ταχύτητες ανάπτυξης και νεολιθικοποίησης.

Για τα πρώιμα αυτά στάδια της νεολιθικοποίησης στην Εγγύς Ανατολή χρησιμοποιείται και ο όρος Προκεραμική Νεολιθική (ΠΝ), η οποία καλύπτει περίπου την περίοδο 8500 - 8000 π.Χ. και διαδέχεται την Πρωτονεολιθική περίοδο. Και αυτή η φάση είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, καθώς τυπικά χαρακτηριστικά της φάσης των Νατουφίων, όπως οι κυκλικές οικίες και η απουσία γεωργίας και κτηνοτροφίας, εξακολουθούν να διατηρούνται (Σαμψών 2007, 90-91).

Η Προκεραμική Νεολιθική στη Συροπαλαιστίνη συμπίπτει χρονολογικά με την Ακεραμική στην Ανατολία και το ανατολικό Αιγαίο, το στρώμα X στην Κνωσό και την Ακεραμική Νεολιθική του ελλαδικού χώρου γενικότερα (Tomking 2008, πίν. 3.1, 22).

Εικόνα 46. Χάρτης με θέσεις της ΠΝΑ (Σαμψών 2007, εικ. 53)

3. Ερευνώντας το προϊστορικό παιδί. Οι απαρχές της παιδικής Αρχαιολογίας

Οι απαρχές της παιδικής αρχαιολογίας δεν εντοπίζονται σε μεγάλο βάθος χρόνου. Μέχρι και το πρόσφατο παρελθόν οι αρχαιολόγοι ανέπτυξαν το πεδίο ενδιαφέροντός τους γύρω από τις δραστηριότητες του άνδρα, παραβλέποντας τις δύο άλλες –σημαντικές– κοινωνικές ομάδες· τη γυναίκα και το παιδί. Η αρχαιολογική έρευνα επαναπροσδιορίζεται μόλις κατά το 1984, οπότε και οι Conkey και Spector θέτουν τα θεμέλια της αρχαιολογίας που εστιάζει με την ίδια βαρύτητα και στα δύο φύλα. Ωθηση στην ενασχόληση με τα δύο φύλα από όλες τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες έδωσε, άλλωστε, και το φεμινιστικό κίνημα, το οποίο την ίδια περίοδο αναζωπυρώνεται (Lillehammer 2007, 17).

Έτσι, από το 1984 και εξής εμπλουτίζεται η βιβλιογραφία η σχετική με τη γυναίκα και το παιδί, με αποτέλεσμα κατά την επόμενη δεκαετία να κάνουν την εμφάνισή τους συλλογικοί τόμοι οι οποίοι πραγματεύονται κατά αποκλειστικότητα τα δύο φύλα (Kamp 2001, 8).

Οι θεμελιωτές της παιδικής αρχαιολογίας και της αρχαιολογίας στην οποία γίνεται εμφανής διάκριση στα δύο φύλα, οι Conkey, Spector και Lillehammer επισημαίνουν πως ακόμη και τα παιδιά είναι φορείς πολιτισμού και γι' αυτό δεν πρέπει να αποκλείονται από τις αρχαιολογικές έρευνες και τις σχετικές μελέτες, στηλιτεύοντας με αυτόν τον τρόπο μάλιστα τον μέχρι τότε παραγκωνισμό τους.

Ως πυροδοτητής της στροφής του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος προς τα παιδιά και θεμέλιο της παιδικής αρχαιολογίας θεωρείται το άρθρο της Grete Lillehammer “A Child Is Born” στο *Norwegian Archaeological Review* το 1989. Στο εν λόγω άρθρο για πρώτη φορά αποσαφηνίζεται ο κόσμος του παιδιού και εδραιώνεται ο ρόλος του ως φορέα πολιτισμού. Συγκεκριμένα, υπογραμμίζεται πως οι μελετητές δεν πρέπει να λησμονούν το γεγονός ότι ο πολιτισμός μεταφέρεται από τους ενήλικους στα παιδιά και έπειτα από παιδί σε παιδί. Επίσης, ως ζώντα υποκείμενα αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον συμβάλλοντας και τα ίδια τα παιδιά στη διαμόρφωση του πολιτισμού. Συνεπώς, όταν οι μελετητές προσεγγίζουν το λεγόμενο κόσμο των παιδιών δεν σημαίνει ότι μελετούν μόνο τα παιδιά αυτά καθαυτά αλλά και τις σχέσεις που αναπτύσσονται με τους συνομηλίκους τους και με τους ενήλικες της οικογένειας στην οποία ανήκουν και εν γένει με την κοινωνία μέσα στην οποία μεγαλώνουν. Αδιαμφισβήτητα, λοιπόν, κατά τη μελέτη των παιδιών θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν η αμφίδρομη σχέση με το περιβάλλον τους (Baxter 2005, 15-16).

Η Grete Lillehammer στο προαναφερθέν άρθρο της του 1989 φέρνει στην επιφάνεια και το ζήτημα του κατά πόσο πρέπει οι αναλύσεις και οι μελέτες να βασίζονται πρωτίστως στο φύλο ή στην ηλικία. Η δημιουργία μάλιστα μια καινούριας κατηγορίας, αυτής του παιδιού, έσπασε την παγιωμένη κατηγοριοποίηση των ανθρώπων βάσει του φύλου τους σε άνδρες και γυναίκες, προκαλώντας κατά αυτόν τον τρόπο αναστάτωση κι ως εκ τούτου την αναγκαιότητα διαμόρφωσης περιορισμών αναφορικά με τις τρεις πλέον κατηγορίες (Finlay 1997, 205).

Το άρθρο της Lillehammer αποτέλεσε την εναρκτήρια μελέτη και μετά το 1989, οπότε και δημοσιεύτηκε, καθώς παρατηρείται κινητικότητα στη μελέτη των παιδιών της αρχαιότητας. Έτσι, το 1994 διενεργείται συμπόσιο από την Society of American Archaeology (SAA) με κύριο θέμα το παιδί και στη συνέχεια το 1997 δημοσιεύεται ο τόμος *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology* από τους Elizabeth Moore και Eleanor Scott αλλά και το *Perspectives on Children and Childhood*. Το τελευταίο, μάλιστα, αποτελεί έκδοση του *Archaeological Review* του Πανεπιστημίου του Cambridge.

Βέβαια, όλες οι παραπάνω δημοσιεύσεις αποτελούν απλώς ψήγματα, καθώς το ενδιαφέρον κατά πρώτους επικεντρώθηκε στο παιδί των ιστορημένων χρόνων. Παρόλα αυτά το ενδιαφέρον για το προϊστορικό παιδί τείνει να αυξάνεται σταδιακά δεδομένου ότι όλο και περισσότεροι επιστήμονες φαίνεται να στρέφονται στη μελέτη αυτού του πεδίου (Kamp 2001, 8).

Ο εντοπισμός των παιδιών στις διάφορες αρχαιολογικές θέσεις και η μελέτη τους πολλές φορές αποτελεί ένα δυσχερές εγχείρημα, καθώς τα στοιχεία που εντοπίζονται δεν δίνουν παρά έμμεσες μόνο πληροφορίες για τη ζωή των παιδιών και πολλές φορές καθίσταται δύσκολος ακόμη και ο εντοπισμός σχετικών στοιχείων που να αφορούν αυτά καθαυτά τα παιδιά. Τα κυριότερα στοιχεία που μαρτυρούν την παιδική ύπαρξη είναι η εύρεση μικύλλων αγγείων και αντικειμένων, τα οποία παραπέμπουν σε παιχνίδια, σκελετικά κατάλοιπα μικρού μεγέθους αλλά και παιδικά αποτυπώματα -κυρίως πάνω σε πηλό- δακτύλων, παλαμών και πατουσών. Οι συγκεκριμένες αρχαιολογικές μαρτυρίες ρίχνουν φως στις δραστηριότητες και ενασχολήσεις των παιδιών, με παράλληλη και άκρως σημαντική και διαφωτιστική τη μελέτη του σκελετικού υλικού που αποκαλύπτει τις διατροφικές τους συνήθειες και τις ασθένειές τους. Όλα τα ως άνωθι αναφερόμενα συμπληρώνουν το παζλ της ζωής των προϊστορικών παιδιών (Kamp 2001, 9).

Βέβαια, οι μόνες ασφαλείς μαρτυρίες παιδικής ύπαρξης είναι τα οστά, καθώς πολλές φορές τα μικρά αποτυπώματα μπορεί να είναι γυναικεία, αλλά και τα μικύλλα αγγεία και οι μινιατούρες εν γένει μπορεί απλώς να αποτελούν μικρογραφικές αποτυπώσεις μεγαλύτερων αγγείων, που όμως δεν χρησίμευαν ως παιχνίδια αλλά ως διακοσμητικά ή συμβολικά αντικείμενα (Finlay 1997, 205).

Όσον αφορά πιο συγκεκριμένα το προϊστορικό παιδί, η μελέτη της θέσης του στην κοινωνία στην οποία ανήκε, του ρόλου που διαδραμάτιζε στο πλαίσιο της τελευταίας και γενικότερα του είδους της ζωής που διήγαγε είναι δύσκολη για κάθε κλάδο που καταπιάνεται με τον τομέα αυτό. Η δυσκολία έγκειται καταρχάς στο γεγονός ότι τα υπολείμματα οστών που ανευρίσκονται είναι πολύ σπάνια, καθώς η διατήρηση οστών στα εκατομμύρια χρόνια που μεσολάβησαν αποτελεί καθαρά ένα τυχαίο γεγονός. Για να διατηρηθούν, πρέπει συγκεκριμένα να απολιθωθούν. Άλλωστε ακόμη και η ανεύρεσή τους καθίσταται δύσκολη γιατί σε όλο αυτό το βάθος χρόνου τόσο φυσικά αίτια έχουν αλλοιώσει το περιβάλλον στο οποίο βρίσκονται θαμμένα όσο και ο ανθρώπινος παράγοντας έχει συμβάλει στην αναμόχλευση των στρωμάτων και ενδεχομένως στην καταστροφή των οστών. Επομένως, η διατήρηση αλλά και η ανακάλυψη οστών προϋποθέτει μία σπάνια αλληλουχία τυχαίων γεγονότων. Ακόμη πιο δύσκολη είναι η διατήρηση παιδικών οστών, καθώς αφενός το μικρό τους μέγεθος σε σχέση με τα οστά των ενηλίκων κι αφετέρου η μειωμένη οστεοποίηση και ασβέστωση των οστών τους καθιστούν ακόμη πιο δύσκολη την απολίθωσή τους (Hawcroft, Dennell 2007, 89).

Η ελλιπής μελέτη των προϊστορικών παιδιών, πέρα από τους παραπάνω πραγματιστικούς λόγους, οφείλεται και σε κοινωνικούς λόγους. Συγκεκριμένα, τα παιδιά, βάσει της ισχύουσας αντίληψης του σύγχρονου δυτικού κόσμου, δεν μπορούν να λογισθούν αυτόνομα από τις γυναίκες, τις μητέρες τους δηλαδή, κι ως εκ τούτου δεν προέκυψε η αναγκαιότητα περαιτέρω μελέτης τους. Κατά αυτόν τον τρόπο, εφόσον και τα παιδιά στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες δεν διάγουν ανεξάρτητη ζωή, αλλά ο κοινωνικός τους ρόλος και η θέση τους, όπως και οι τυχόν δραστηριότητές τους καθορίζονται από τους γονείς τους και γενικότερα από τους ενηλίκους, δεν δόθηκε ποτέ μέχρι προσφάτως η πρέπουσα σημασία στην αρχαιολογική έρευνα αναφορικά με τη δραστηριότητα των παιδιών σε πρωιμότερες περιόδους και δη στους προϊστορικούς χρόνους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον παραγκωνισμό των παιδιών στο πλαίσιο της αρχαιολογικής έρευνας και μελέτης, καθώς ακόμη και η προϊστορική περίοδος προσεγγίστηκε και τέθηκε υπό μελέτη βάσει των σύγχρονων δομών και

αντιλήψεων, παραβλέποντας έτσι οι μελετητές το γεγονός ότι στις πρωτόγονες κοινωνίες των ανθρωπιδών, όπως η μεσολιθική και η νεολιθική, επειδή ακόμη δεν είχε δαμαστεί η φύση και δεν υπήρχαν οι σύγχρονες “ευκολίες”, ακόμη και τα παιδιά αναλάμβαναν και διεκπεραίωναν κάποιο ρόλο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που αποδεικνύει την ενεργή συμμετοχή ακόμη και των παιδιών στις κοινωνίες αυτές είναι η ύπαρξη μαθητευόμενων λιθοξόων, π.χ. στις παλαιολιθικές θέσεις Solvieux, Pincevent και Étiolles στη Γαλλία (Lillehammer 2007, 17-18· Hawcroft, Dennell 2007, 89-90).

Βέβαια, πλέον η αρχαιολογική επιστήμη τείνει να επαναπροσεγγίζει το θέμα των παιδιών μελετώντας υπό διαφορετικό πρίσμα, με αποτέλεσμα οι νεότερες αρχαιολογικές μελέτες να μπορούν να χαρακτηριστούν ως “παιδοκεντρικές”. Τα παιδιά πλέον λογίζονται ως αυτόνομες οντότητες, οι οποίες είναι ενταγμένες στον κοινωνικό ιστό, εντός τους οποίου ζουν και συμμετέχουν ενεργά. Κατά αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με αυτήν την «παιδοκεντρική» αντίληψη, τα παιδιά κατέχουν ισότιμη θέση στην κοινωνία σε σχέση με τους ενήλικες. Επιπρόσθετα, οι μελετητές εστιάζουν όχι μόνο στους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνικές κατασκευές της παιδικής ηλικίας δομούν τη ζωή των παιδιών αλλά και στο πώς δομείται από τις δραστηριότητες των ίδιων των παιδιών. Τέλος, εξετάζονται οι κοινωνικές ικανότητες που εκδηλώνουν τα παιδιά κατά τη διάρκεια της ζωής τους ως παιδιά, σε σχέση με τα υπόλοιπα παιδιά καθώς και με τους ενήλικες, σε πολλά πεδία κοινωνικής δράσης (Alanen 2003, 68 και 72).

4. Ο προσδιορισμός των ορίων της παιδικής ηλικίας

Στο πλαίσιο μιας κοινωνίας, η θέση που κατέχουν τα μέλη της σε αυτήν προσδιορίζεται από την ηλικία, το φύλο αλλά και το κανονιστικό δίκαιο με τους νόμους του –γραπτούς και άγραφους– που διέπει τη ζωή και καθορίζει τη σχέση των μελών της εκάστοτε κοινωνίας. Η ηλικία, συγκεκριμένα, συντελεί στον προσδιορισμό του βαθμού συμμετοχής ενός ατόμου στην κοινωνία και των υποχρεώσεων και καθηκόντων που επιφορτώνεται. Αυτό ισχύει δεδομένου ότι η ηλικία είναι εκείνη που καθορίζει τη μετάβαση ενός ατόμου από το ένα στάδιο ζωής στο επόμενο και σε αυτήν αποτυπώνεται ο κύκλος της ζωής (Μακρυγιώτη 2003, 11-12).

Στο πλαίσιο των μοντέρνων προσεγγίσεων περί κοινωνικοποίησης των νέων ατόμων, το παιδί λογίζεται ως ένας εκκολλαπτόμενος ενήλικας. Βάσει αυτού, κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας, το παιδί απλώς μαθαίνει και ωριμάζει, οξύνοντας την κριτική του ικανότητα. Έτσι, σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, ο Jean Piaget θεωρεί πως κύριος στόχος είναι η ανάπτυξη συγκεκριμένων δεξιοτήτων και ικανοτήτων από το παιδί, με αποτέλεσμα να δίνεται έμφαση στις κοινωνικές συνθήκες στο πλαίσιο των οποίων συγκροτείται η παιδική ηλικία και να απορρίπτεται η βιολογική της προσέγγιση.

Βέβαια, η «ηλικία» αποτελεί μία έννοια που σαφώς διαφοροποιείται αναλόγως την κοινωνία και την εποχή και δεν αποτελεί μία συγκεκριμένη κατηγορία (McHugh 1999, 28), καθώς σύμφωνα με νέες κοινωνιολογικές μελέτες, η παιδική ηλικία προσδιορίζεται πολιτισμικά. Αναλυτικότερα, ο προσδιορισμός της παιδικής ηλικίας διαφοροποιείται σε κάθε κοινωνία, ανάλογα με το εκάστοτε πολιτισμικό περιβάλλον, τις μεταβολές που υφίσταται κατά τη διάρκεια των ετών, αλλά και τα δομικά γνωρίσματα της προσωπικής εμπειρίας (Μακρυγιώτη 2003, 14-15). Οι διαφοροποιήσεις αυτές παρατηρούνται εντονότερα στα νεογέννητα μωρά, καθώς κάθε κοινωνία δεν προσλαμβάνει απαραίτητως ένα νεογνό ως μέλος της (McHugh 1999, 19).

Ωστόσο, τα όρια που διαχωρίζουν την παιδική ηλικία από τον ενήλικο βίο γίνονται ολοένα και πιο δυσδιάκριτα, λόγω της διαφοροποίησης της κοινωνικής θέσης των παιδιών και των αλλαγών της εμπειρίας της παιδικής ηλικίας στη μακρά πορεία του ανθρώπινου γένους. Συγκεκριμένα, ανά εποχή διαφοροποιείται η ταχύτητα ενηλικίωσης των παιδιών και η επακόλουθη ένταξή του σε κοινωνικές ομάδες και στην παραγωγική διαδικασία. Για παράδειγμα, το χρονικό διάστημα

ωρίμανσης ενός παιδιού είναι μικρότερο όσο πιο «πίσω» πηγαίνουμε στο χρόνο, με βάση τη θεωρία της εξέλιξης και ο λόγος βρίσκεται στη θεωρία του «πρόωρου τοκετού». Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η υιοθέτηση της όρθιας στάσης πριν από 4-5 εκατομμύρια χρόνια και η συνακόλουθη απελευθέρωση των χεριών, προς όφελος του σύνθετου χρηστικού και κοινωνικού τους ρόλου, δημιούργησε σημαντικές πιέσεις αφενός για την αύξηση του εγκεφαλικού όγκου και αφετέρου για την ελάττωση των διαστάσεων της λεκάνης. Η ασυμβατότητα αυτή αντισταθμίστηκε με την πρόιμη – οντογενετικά– διακοπή της κύησης στον άνθρωπο και την ουσιαστική συνέχιση της εμβρυικής ανάπτυξης μετά τον τοκετό εξωμητρίως.

Κατά συνέπεια, η συγκριτική αξιολόγηση των διαστάσεων της λεκάνης στις γυναίκες με τις διαστάσεις του κρανίου των βρεφών μπορεί να μας παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την ωριμότητα των παιδιών κατά τη γέννησή τους, άρα και για τη χρονική διάρκεια της «παιδικής» τους ηλικίας. Πιο συγκεκριμένα, η αύξηση των διαστάσεων του κρανίου του βρέφους με την παράλληλη μείωση των διαστάσεων της λεκάνης της μητέρας, σύμφωνα με τη φυσιολογική εξέλιξη του ανθρώπινου είδους, είχε ως απόρροια να μειώνεται η διάρκεια της κύησης και κατ' επέκταση να επιμηκύνεται η εξωμήτριος εμβρυική ανάπτυξη.

Ένα άλλο στοιχείο, ενδεικτικό του πόσο νωρίς στην παιδική ηλικία εισέρχεται το άτομο στην παραγωγική διαδικασία, παρέχεται από το στρες στο οποίο υπόκειται ο σκελετός των ενηλίκων. Η αυξημένη καταπόνηση των οστών σε νεαρή ηλικία (όπως υποδεικνύεται από τον αριθμό των πορωθέντων καταγμάτων ή οστεοαρθρίτιδας σε μεγάλες αρθρώσεις) καθώς και η έλλειψη παθολογίας οστών που σχετίζονται με αυξημένη ηλικία (ατροφία και παραμόρφωση βρεγματοϊνιακής χώρας, ολική απώλεια των δοντιών) υποδεικνύει τον μικρό μέσο όρο ηλικίας της κοινότητας και την ανάγκη για ταχύτερη ωρίμανση των παιδιών και την είσοδό τους στην παραγωγική διαδικασία. Στο ίδιο πλαίσιο, μπορεί να συγκριθεί η ηλικία των οδόντων -με τη μελέτη των επαυξητικών γραμμών που εμφανίζονται στην επιφάνεια του σμάλτου ως σειρά αυλάκων (Perikymata)- με τη σκελετική ηλικία. Η ταχύτερη ενηλικίωση του παιδιού θα έχει ως αποτέλεσμα την ανάληψη ρόλων που αναγκαστικά θα οδηγήσουν σε ταχύτερη ανάπτυξη και οστεοποίηση του σκελετού του (Humphrey 2007, 193-195).

Μία άλλη θεωρία εξέλιξης που σχετίζεται με την ωρίμανση, είναι η διαδικασία του περάσματος από διάφορα στάδια κοινωνικής ένταξης, από τη νηπιακή κατάσταση στην ενηλικίωση. Κάθε παιδί, λοιπόν, στην πορεία του κατακτά ποικίλα επίπεδα

ανεξαρτησίας, αποδοχής και αναγνώρισης από το κοινωνικό σύνολο καθώς ενηλικιώνεται. Τα χρονικά σημεία κατά τα οποία συμβαίνουν αυτές οι μεταβάσεις στην κοινωνική θέση του παιδιού διαφέρουν από κοινωνία σε κοινωνία, αλλά σε γενικές γραμμές σχετίζονται με αλλαγές στη φυσιολογία αλλά και στη νοητική τους ανάπτυξη.

Σε γενικές γραμμές, όπως μάλιστα έχει υποδείξει και ο Jean Piaget υπάρχουν τέσσερα βασικά στάδια της παιδικής ηλικίας. Το πρώτο στάδιο είναι εκείνο της νηπιακής ηλικίας, δηλαδή από τη γέννηση μέχρι και 18-24 μηνών, κατά το οποίο η συμπεριφορά είναι ενστικτώδης και αντανακλαστική. Το νήπιο αποκτά τις βασικές κινητικές συνήθειες, αλλά στερείται γλωσσικών και νοητικών δεξιοτήτων. Το δεύτερο στάδιο είναι εκείνο της πρώιμης παιδικής ηλικίας, δηλαδή από 2 έως 7 ετών, κατά το οποίο το παιδί επιδεικνύει διαισθητική νοημοσύνη και αυθόρμητα διαπροσωπικά συναισθήματα. Το τρίτο στάδιο είναι η μέση παιδική ηλικία που περιλαμβάνει παιδιά ηλικίας από 7 έως 11-12 ετών. Σε αυτές τις ηλικίες τα παιδιά είναι ικανά για συγκεκριμένες διανοητικές λειτουργίες και ξεκινούν να αναπτύσσουν την αίσθηση της ηθικής, αλλά και την ικανότητα να αναλαμβάνουν κοινωνικές υποχρεώσεις, αναπτύσσοντας παράλληλα το πνεύμα της συνεργασίας. Το τέταρτο και τελευταίο στάδιο είναι αυτό της εφηβείας και περιλαμβάνει τις ηλικίες των 11-12 ετών. Σε αυτές τις ηλικίες τα παιδιά είναι ικανά πλέον για αφηρημένες διανοητικές λειτουργίες και η προσωπικότητά τους είναι πλήρως διαμορφωμένη. Παράλληλα προσεγγίζουν τη σεξουαλική και σωματική ωριμότητα, εκείνη δηλαδή που σχετίζεται με το φύλο και είναι πλέον σε θέση να δρουν αποτελεσματικά σε κοινωνικές και τελετουργικές συμπεριφορές, καθώς πλησιάζουν προς την ενηλικίωση. Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι ανάλογα με τα βιώματα και την κοινωνία στην οποία εντάσσονται τα παιδιά, ενδέχεται να υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις ως προς τα στάδια, γεγονός που επίσης μπορεί να οφείλεται και στην μεγαλύτερη έκθεσή τους στον κόσμο των ενηλίκων (Wileman 2005, 162-163).

Ο προβληματισμός που επικρατεί στους μελετητές ως προς τον προσδιορισμό των ορίων της παιδικής ηλικίας έρχεται να επισφραγισθεί με τα λεγόμενα του B. Place, ο οποίος υποστηρίζει ότι ένα παιδί δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης, δεδομένου ότι κάθε παιδί διαφέρει από τα υπόλοιπα, όχι μόνο ανατομικά αλλά και σαν προσωπικότητα-οντότητα, ειδικά αν συμπεριλάβουμε και τους παράγοντες του χώρου και του χρόνου, ανάλογα δηλαδή με την περίοδο και την κοινωνία. Έτσι, δεδομένης της διαφορετικότητας των παιδιών, καθώς δεν υπάρχει

ομοιογένεια σε αυτό που θα αποκαλούσαμε «ιδεώδες» παιδί, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι υπάρχουν και διαφορετικές αντιλήψεις και θεωρίες για την παιδική ηλικία. Έτσι, ο Place προτείνει το διαχωρισμό των εννοιών του παιδιού και της παιδικής ηλικίας στα πλαίσια της μελέτης τους (Derevenski 2007, 11).

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται το παιδί, με τη σύγχρονη έννοια του όρου. Δηλαδή νεογνά, βρέφη και παιδιά μέχρι την εφηβική ηλικία αποτελούν τον ηλικιακό ορίζοντα στον οποίο θα κινηθεί το παρόν πόνημα.

Η μελέτη των παιδιών ρίχνει φως στη δημογραφία των πρωιμότερων κοινωνιών, πόσο μάλλον σε αυτές της Εποχής του Λίθου, όπου τα υλικά κατάλοιπα είναι λιγοστά σε σχέση με τις μεταγενέστερες περιόδους και επίσης ακόμη δεν υπάρχει και ο ιστορημένος λόγος, με τον οποίο συμπληρώνεται το πάζλ της μελέτης των διαφόρων κοινωνιών (Baxter 2005).

Τα περισσότερα στοιχεία για τα παιδιά της εποχής του Λίθου προέρχονται κυρίως από ταφικά σύνολα. Μέσω των τελευταίων αποκαλύπτονται στοιχεία σχετικά με την κοινωνική διαστρωμάτωση και την ύπαρξη διαφόρων κοινωνικών ομάδων, την ηλικιακή κατανομή και τις διαφοροποιήσεις σε κάθε ηλικιακή ομάδα. Βέβαια, οι ταφές και τα context τους είναι διαφωτιστικά και για την επικρατούσα ιδεολογία σχετικά με το θάνατο και για τα εφαρμοζόμενα έθιμα, είτε απευθύνονται σε ενήλικες είτε σε ανηλίκους τεθνεώτες (Georgiadis 2011, 31).

Κατά τις ανασκαφές εκτός του σκελετικού υλικού το οποίο οδηγεί με ασφάλεια πολλές φορές στην αποσαφήνιση της παιδικής ηλικίας του νεκρού, υπάρχουν κι άλλα στοιχεία τα οποία αποτελούν αρωγοί στην ταυτοποίηση της ηλικίας. Τέτοια στοιχεία είναι τα κτερίσματα με τα οποία ενταφιάστηκαν τα παιδιά, η στάση τους αλλά και άλλοι συμβολισμοί που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν για να σημάνουν το θάνατο ενός παιδιού (McHugh 1999, 28).

Βέβαια, οι ανθρωπολογικές μελέτες του σκελετικού υλικού οδηγούν σε ασφαλέστερα πορίσματα. Συγκεκριμένα, για ακριβή αποτελέσματα στον υπολογισμό της ηλικίας των νεκρών, πρέπει να πραγματοποιούνται μετρήσεις και να παρατηρούνται με κάθε λεπτομέρεια τα στάδια των επιφύσεων των μακρών οστών και των ραφών του κρανίου, τα δόντια, εστιάζοντας στην ανατολή των νεογιλών οδόντων, (για δόντια (Horro & Vaupei 2002, 107-126) και κυρίως οι αλλαγές των ηβικών συμφύσεων και οι εξοστώσεις και ατροφικές αλλαγές (Angel 1969, 428). Παράλληλα, για τον προσδιορισμό του φύλου, πολύ χρήσιμες είναι και οι

πληροφορίες που προκύπτουν από τις λεπτομέρειες της λεκάνης, του κρανίου αλλά και από το μέγεθος των συνδέσμων των οστών (Horra & Vaupri 2002, 57-58).

Η μελέτη των δοντιών, επίσης, μπορεί να παρέχει διαφωτιστικές πληροφορίες σχετικά με την ηλικία ενός παιδιού. Συγκεκριμένα, η ασβεστοποίηση των δοντιών διευκρινίζει και την ηλικία του ατόμου με πολλή ακρίβεια (Saunders et al. 1993). Βέβαια, αυτό δεν είναι εφικτό σε κάθε ανασκαφή, καθώς πολλές φορές τα παιδικά δόντια, των οποίων η ασβεστοποίηση δεν έχει ολοκληρωθεί, είτε δεν βρίσκονται καθόλου είτε τελικά ανευρίσκονται σπασμένα (Le Mort 2008, 25).

Είναι γεγονός πάντως πως τα παιδιά αποτελούσαν ενεργά μέλη των κοινωνιών της Εποχής του Λίθου, καθώς συμμετείχαν στις ποικίλες δραστηριότητες της καθημερινής ζωής, όπως κοινωνικές, οικονομικές καθώς και τελετουργικές (Baxter 2005, 11· Dugstat 2010, 73). Βέβαια, εν συγκρίσει με τα μεταγενέστερα στοιχεία, η εποχή του Λίθου και κυρίως η εξεταζόμενη Μεσολιθική περίοδος και η Ακεραμική Νεολιθική, δεν έχει να δώσει παρά λιγοστά δείγματα παιδικών ταφών.

5. ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

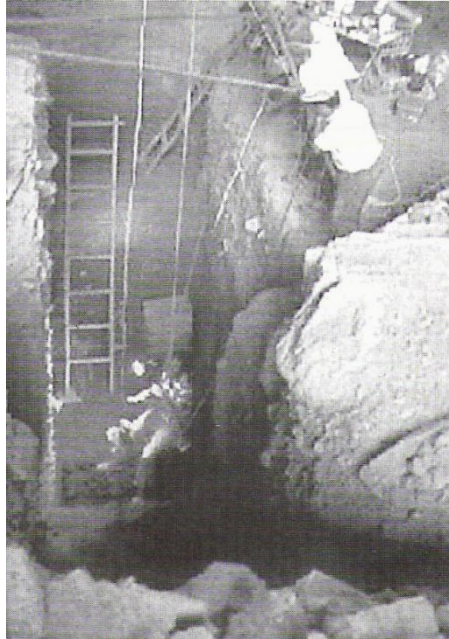
α. Φράγχθι Πελοποννήσου

Το παραθαλάσσιο σπήλαιο Φράγχθι στην Ερμιονίδα της νοτιο-ανατολικής αργολικής ακτής, στην Πελοπόννησο, χρονολογείται στα τουλάχιστον 25.000 χρόνια ΠΣ, καθώς χρονολογείται από την Ανώτερη Παλαιολιθική έως τη Νεολιθική (Cullen 1995, 270). Η μεσολιθική κατοίκηση του σπηλαίου, βάσει της στρωματογραφίας, διήρκησε δύο περίπου χιλιετίες, από την 9^η έως την 7η χιλιετία π.Χ. και διαιρείται σε κατώτερη και ανώτερη Μεσολιθική (Σαμψών *et al* 2006, 26).

Εικόνα 47. Το σπήλαιο Φράγχθι (Galanidou 2011, εικ. 2)

Στο σπήλαιο έχουν ανασκαφεί 28 ταφές νεκρών όλων των ηλικιών, εκ των οποίων οι περισσότερες εντάσσονται στην Κατώτερη Μεσολιθική και μία μόνο ανάγεται στην Ανώτερη Μεσολιθική. Επιπλέον, έχουν βρεθεί και διεσπαρμένα οστά κοντά στο στόμιο της σπηλιάς. Στην Κατώτερη Μεσολιθική εντάσσονται και οι 5 ενταφιασμοί σε λάκκους που βρέθηκαν, εκ των οποίων ο ένας ανήκε σε παιδί (Cullen 1995, 275-276). Μάλιστα, μόνο στα σπήλαια Φράγχθι και Θεόπετρα έχουν βρεθεί ταφές (Galanidou 2011, 223).

Εικόνα 48. Ανασκαφική τομή, σπήλαιο Φράγγθι (Σαμψών 2006, εικ. 147)

Πιο συγκεκριμένα για τις παιδικές ταφές που ήρθαν στο φως, ανευρέθηκε ένας σχεδόν ολόκληρος σκελετός νηπίου, χρονολογούμενος κατά την Ανώτερη Μεσολιθική (Cullen 1995, 274). Από την Κατώτερη Μεσολιθική βρέθηκε ένα βρέφος, περίπου εννέα μηνών· ένα θραύσμα μετωπιαίου οστού από νήπιο, περίπου ενός έτους· εγγύς επίφυση βραχιόνιου οστού εφήβου· δεξί ανώνυμο οστό (λαγόνιο) νηπίου περίπου ενός-δύο ετών· θραύσμα από αριστερό λαγόνιο οστό παιδιού· τμήμα του σώματος του 5^{ου} οσφυϊκού σπονδύλου· το δεξιό κυβοειδές οστό παιδιού, απανθρακωμένο· θραύσμα από το θόλο παιδικού κρανίου πλησίον στο μετωπιαίο οστό παιδιού, επίσης απανθρακωμένο· ένα πλήρες δεξιό λαγόνιο οστό από νεογνό· θραύσμα από νεογιλό κυνόδοντα πιθανόν της δεξιάς κάτω γνάθου παιδιού.

Από την Ανώτερη Μεσολιθική βρέθηκε ένας νεογιλός κυνόδοντας από το δεξί τμήμα κάτω γνάθου, παιδιού περίπου έξι ετών· θραύσμα λαγόνιου οστού από παιδί 3-6 ετών (Cullen 1995, 275). Επίσης από την Ανώτερη Μεσολιθική βρέθηκαν πέντε θραύσματα από το κρανίο και θραύσματα από τη λεκάνη και τα πλευρά ενός βρέφους. Το στρώμα της Ανώτερης Μεσολιθικής όπου βρέθηκε το προαναφερθέν βρέφος και το θραύσμα από τη λεκάνη του 3-6 ετών παιδιού ήταν γεμάτο με όστρεα με κοκκινωπά-καφέ ιζήματα. Το σύνολο αυτό περιείχε και οστά ζώων, μικρολίθους, εργαλεία αλλά και όστρεα, εκ των οποίων πολλά ήταν διάτρητα και ένα έφερε λευκό επίχρισμα. Επίσης, κατάλοιπα κάρβουνου βρέθηκαν μαζί με τα οστά (Cullen 1995,

277). Τέλος, βρέθηκαν και 22 νεογιλά δόντια σε μεσολιθικά στρώματα (Cullen 1995, 274). Κατάλοιπα όστρεων και κάρβουνου βρέθηκαν επίσης και σε ενήλικη ταφή της Κατώτερης Μεσολιθικής (Georgiadis 2011, 35).

Οι τάφοι εντός των οποίων είχαν ενταφιαστεί τα παραπάνω παιδιά ήταν λακκοειδείς και τα κτερίσματα απουσίαζαν, εκτός από τα όστρεα που προαναφέρθηκαν (Georgiadis 2011, 34, πίν. 1). Σαφώς ο χώρος της παιδικής ταφής λειτούργησε μετέπειτα ως αποθέτης, γι' αυτό και ήρθαν στο φως τέτοιες μεγάλες αποθέσεις κατά κύριο λόγο οστρέων. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει την ταύτιση των αντικειμένων που είχαν πρωτογενώς τοποθετηθεί στην ταφή του 3-6 ετών παιδιού στο στρώμα της Ανώτερης Μεσολιθικής (Cullen 1995, 277).

Βέβαια, το γεγονός ότι εντός ενός εκ των τάφων ανευρέθηκε ένα είδος χερσαίων μαλακίων τα οποία δεν απαντούν στο σπήλαιο, δια φωτίζει τα ταφικά έθιμα τα εφαρμοζόμενα στο Φράγχθι, καθώς θεωρείται πιθανό πως χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο κάποιας τελετουργικής πρακτικής (Σαμψών 2007, 375).

Όσον αφορά την ταφική πρακτική, έχουν βρεθεί πλην των ενταφιασμών και καύσεις, των οποίων η χρησιμότητα δεν έχει αποσαφηνιστεί με βεβαιότητα (Σαμψών 2007, 375).

Η ερμηνεία δευτερογενών αποθέσεων οστών μέσα στο σπήλαιο καθώς και η αποσαφήνιση της λειτουργίας των οστών που βρέθηκαν διασπαρμένα είναι προβληματικές (Cullen & Cook 1991). Δύο είναι οι ενδεχόμενες ερμηνείες τους: είτε προέκυψαν από συγκεκριμένες ταφικές πρακτικές είτε από τυχαία αίτια με το πέρασμα του χρόνου, π.χ. φυσικά φαινόμενα, όπως πλημμύρες, η χρήση του σπηλαίου από τον άνθρωπο, αναμόχλευση των τάφων από διάφορα ζώα διασκορπίζοντας τα θαμμένα στο σπήλαιο οστά (Cavanagh & Mee 1998, 6). Πάντως, θεωρείται πως τα 48 ανθρώπινα οστά και δόντια που βρέθηκαν διάσπαρτα και αναμειγμένα με διάφορα κατάλοιπα σε context της Κατώτερης αλλά και Ανώτερης Μεσολιθικής ρίχνουν φως στην κοινωνική διαστρωμάτωση και αλλά πιθανότατα σχετίζονται και με συλλογικές ιεροτελεστιές που λάμβαναν χώρα κατά τη διάρκεια της πρώιμης περιόδου του Ολόκαινου εν γένει (Cullen 1995, 270).

Άλλωστε, μια τέτοια πρακτική επιχωριάζει και στους Νατουφίους καθώς και στους πρώιμους νεολιθικούς πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής και της Ανατολίας, όπου η λατρεία των κρανίων είναι διαδεδομένη (Strouhal 1973· Bar-Yosef 1989). Βέβαια στο Φράγχθι δεν έχουν έρθει στο φως στοιχεία που να ενισχύουν την υπόθεση ότι στο πλαίσιο των νεκρικών ιεροτελεστιών αφαιρέθηκαν κρανία από τους νεκρούς

και έπειτα διασπάρθηκαν μέσα στο σπήλαιο. Συνεπώς, το πιθανότερο είναι ότι προέκυψαν από τη διατάραξη παλαιότερων ταφών στο πλαίσιο επαναχρησιμοποίησης των τάφων σε δευτερογενείς ταφές, παρά ότι αποτελούν απομεινάρια συγκεκριμένων τελετουργιών (Cullen 1995, 280).

Από την άλλη, η καύση των νεκρών αποκαλύπτει είτε την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης είτε την αναγκαιότητα της συγκεκριμένης ταφικής πρακτικής που οι συνθήκες θανάτου επέβαλαν (Cullen 1995, 281).

Οι διατυπώσεις απόψεων περί του αν πίστευαν ή όχι στη μεταθανάτιο ζωή οι κάτοικοι του σπηλαίου κρίνονται επισφαλείς. Το βέβαιο είναι πως παρατηρείται φροντίδα του νεκρού και του χώρου όπου ενταφιάζεται, καθώς και τέλεση συγκεκριμένων τελετουργικών πρακτικών, ακόμη κι όταν επρόκειτο για παιδιά. Αξίζει, επιπλέον να αναφερθεί ότι επάνω στους νεκρούς βρέθηκαν τοποθετημένες μικρές πέτρες ως ένδειξη σεβασμού των μελών της κοινότητας προς το νεκρό (Cullen 1995, 282). Μάλιστα, ίχνη ώχρας έχουν εντοπισθεί σε χειροπελέκεις, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν πιθανότατα για τη διαχείριση χρωστικών ουσιών για τη βαφή σώματος ή ενδυμάτων, αλλά και επάνω σε όστρεα (Cullen 1995, 282).

Ένα άλλο στοιχείο που προκύπτει από την ενδελεχή μελέτη των ταφών στο Φράγχθι είναι ότι τα παιδιά δεν ενταφιάζονταν σε ξεχωριστά σημεία, αλλά επισημαίνονται ομάδες με νεκρούς διαφορετικών ηλικιών. Η αντιμετώπιση, δηλαδή, των νεκρών παιδιών γίνεται με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονταν και τους ενήλικες νεκρούς (Georgiadis 2011, 33). Παράδειγμα αποτελεί η ταφή στο σπήλαιο που περιείχε ένα παιδί στο κατώτερο στρώμα και στο δεύτερο στρώμα τρεις ενήλικους, ένα παιδί και τρία βρέφη. Επομένως, εύλογα οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως τα παιδιά ενταφιάζονταν μαζί με ενήλικες, χωρίς κάποια ιδιαίτερη διάκριση, όπως επίσης ότι πραγματοποιούνταν και δευτερογενείς ταφές (Cullen 1995, 284). Ίδια πρακτική με αυτή που παρατηρείται στο Φράγχθι εντοπίζεται και στην Εγγύς Ανατολή και συγκεκριμένα στο El-Wad, από όπου, επίσης, ήρθαν στο φως ομάδες νεκρών που ενταφιάστηκαν μαζί,

Εικόνα 49. Μεσολιθική ταφή, Σπήλαιο Φράγχθι (Σαμψών 2007, εικ. 260)

παρότι είχαν διαφορετική ηλικία, όπως και η παράλληλη εφαρμογή του ενταφιασμού και της καύσης (Wright 1978, 207).

Πάντως, παρότι οι μεσολιθικές ταφές του σπηλαίου στο Φράγγχι είναι συγκεντρωμένες ως επί το πλείστον στο στόμιο του σπηλαίου, παρόλα αυτά δεν υπάρχουν ενδείξεις πως υπήρχε συγκεκριμένος χώρος για τους νεκρούς της κοινότητας. Τουναντίον, από τις ανασκαφικές εργασίες διαπιστώθηκε πως οι λάκκοι των τάφων ανοίγονταν σε αποθέσεις όπου εντοπίζονται και κατάλοιπα από την καθημερινή δραστηριότητα των μελών της κοινότητας. Το τελευταίο στοιχείο καταδεικνύει την πεποίθηση πως οι νεκροί, ακόμη και τα παιδιά, εκλαμβάνονταν ως μέλη της κοινότητας, η παρουσία των οποίων διασφάλιζε την παραγωγικότητα των απογόνων τους αλλά κι εν γένει όλη την συνοχή και ισορροπία μεταξύ των μελών. Όλα αυτά τα στοιχεία αποκαλύπτουν πως οι ταφικές πρακτικές και η σχετική ιδεολογία που περιέβαλλε τους νεκρούς απηχεί τόσο συμβολιστικές και συναισθηματικές πρακτικές, αντανακλώντας παράλληλα και μια προσπάθεια άσκησης πολιτικής δύναμης (Cullen 1995, 285-286).

Κατά την Πρώιμη Νεολιθική περίοδο το Φράγγχι εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ταυτόχρονα ως χώρος κατοικίας αλλά και ως ταφής των τεθνεώτων μελών της κοινότητας. Έτσι, εντός του σπηλαίου ήρθαν στο φως ταφές χρονολογούμενες στην Αρχαιότερη Νεολιθική, οι οποίες ανήκουν σε ενήλικες αλλά και σε παιδιά. Ο βασικότερος αρχιτεκτονικός τύπος των τάφων αυτών είναι ο λακκοειδής. Αξίζει σε αυτό το σημείο να αναφερθεί ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η πλειονότητα των ταφών που πραγματοποιούνται εντός του σπηλαίου ανήκει σε παιδιά έως οκτώ ετών (Cavanagh & Mee 1998, 7), ενώ οι περισσότεροι ενήλικες ενταφιάζονται πλέον σε χώρο εκτός του σπηλαίου (Georgiadis 2011, 35).

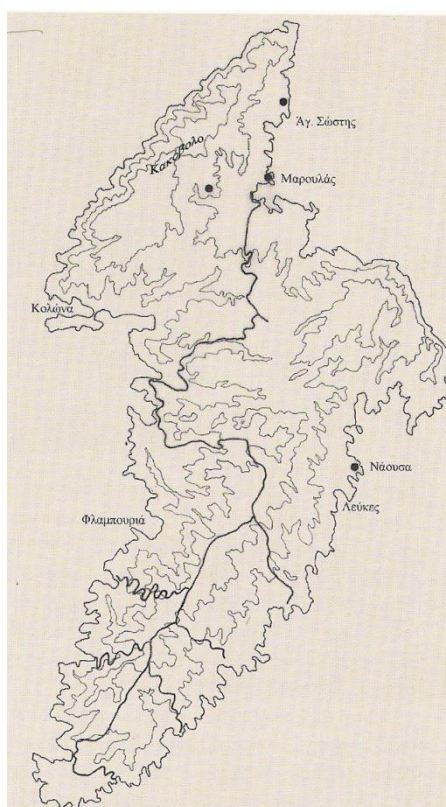
Οι παιδικές ταφές αυτής της περιόδου φέρουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά με τις αντίστοιχες της πρωιμότερης περιόδου. Συγκεκριμένα, και σε αυτή την περίοδο πέτρες ή πλάκες καλύπτουν τις ταφές των βρεφών, ενώ σε μια συγκεκριμένη παιδική ταφή, το παιδί έφερε σαν μαξιλάρι κάτω από το κεφάλι του μικρές πέτρες (Jacobsen 1969, 373· Jacobsen & Cullen 1981).

Τέλος, μια γενικότερη διαπίστωση για τη διαχείριση των νεκρών και τα σχετικά έθιμα που επιχωριάζουν στο σπήλαιο Φράγγχι είναι ότι ακολουθούν σε γενικές γραμμές την παράδοση της Μεσολιθικής Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής. Βέβαια,

παρόλα αυτά παρουσιάζει διαφορές από τον πιο πολύπλοκο και εξεζητημένο πολιτισμό των Νατουφίων (Cullen 1995, 283).

β. Μαρουλάς Κύθνου

Στην Κύθνο έχει έρθει στο φως στη θέση Μαρουλάς ένας παραθαλάσσιος μεσολιθικός οικισμός, κοντά στον οικισμό Λουτρά (Honea 1975). Το γεγονός ότι βρίσκεται δίπλα στη θάλασσα, η στάθμη της οποίας κατά τη Μεσολιθική περίοδο ήταν 50-60 μ. χαμηλότερα, συνέβαλε στην καταστροφή του μεγαλύτερου μέρους της θέσης, απομένοντας πλέον στη σύγχρονη εποχή μόνο ένα στρέμμα (Σαμψών *et al* 2006, 37). Η θέση Μαρουλάς, σύμφωνα με νεότερες έρευνες, δεν αποτελεί μεμονωμένο παράδειγμα στην Κύθνο, καθώς έχουν βρεθεί –προς το παρόν– άλλες τρεις μεσολιθικές θέσεις. Τα στοιχεία αυτά αποκαλύπτουν πως ο Μαρουλάς ήταν ενταγμένος σε ένα δίκτυο θέσεων, που ενδεχομένως επικοινωνούσαν μεταξύ τους (Σαμψών *et al* 2006, 38).

Εικόνα 50. Χάρτης της Κύθνου (Σαμψών 2006, εικ. 27)

Ο συγκεκριμένος οικισμός, βάσει της λιθοτεχνίας, της θηρευτικής εξειδίκευσης και του ημιμόνιμου χαρακτήρα του, θεωρείται μεσολιθικός, ακολουθώντας τα

μεσολιθικά/επιπαλαιολιθικά μοντέλα που απαντούν και στη νατούφια Ανατολή (Valla 1998) και εγγραφόμενος στην ίδια εξελικτική πορεία που ακολουθείται στην ευρύτερη περιοχή.

Βέβαια, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις, όπως το δίκτυο ανταλλαγών που είχε αναπτυχθεί, οι οποίες επιτρέπουν τη διατύπωση της άποψης πως ο Μαρουλάς της Κύθνου ήδη από την 9η χιλ. π.Χ. έχει μπει σε τροχιά μετεξέλιξης της τροφοσυλλεκτικής/θηρευτικής οικονομίας του, θέτοντας τα θεμέλια μιας παραγωγικής οικονομίας (Σαμψών 2007, 340).

Εικόνα 51. Άποψη της θέσης του Μαρουλά Κύθνου από τα ΝΔ (Σαμψών 2006, εικ. 28)

Η χρονολόγηση της θέσης πραγματοποιήθηκε από τη χρονολόγηση οστρέων αλλά και δειγμάτων άνθρακα, καθώς τα ανθρώπινα οστά που ήρθαν στο φως ήταν δύσκολο να χρονολογηθούν λόγω της έλλειψης κολλαγόνου. Τελικά τα όστρεα και ο άνθρακας εντάσσουν τη θέση στις αρχές της 9ης χιλιετίας π.Χ., περίπου στα 8800-8700 (Σαμψών *et al* 2006, 47).

Η ανασκαφή της θέσης αυτής έφερε στο φως κυκλικές κατασκευές –σε μερικά παραδείγματα ημιυπόγειες– με διάμετρο 2.50-3.20μ., που λειτουργούσαν ως χώροι κατοίκησης. Οι εν λόγω κυκλικές κατασκευές διαθέτουν πλακόστρωτο δάπεδο με σχιστολιθικές πλάκες και οριοθετούνται από

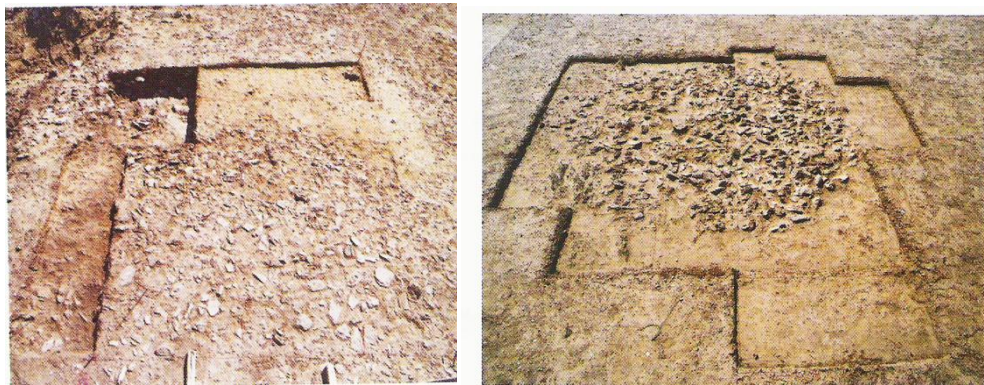

όρθιες πέτρες (Σαμψών 2007, 380-381). Μάλιστα,

Εικόνα 52. Αεροφωτογραφία της θέσης Μαρουλάς(Σαμψών 2007, εικ. 264)

σε

αρκετά σημεία επισημάνθηκαν πλακόστρωτα δάπεδα τέτοιων κατασκευών, καλυβών ή άλλων παρόμοιων πρόχειρων κτισμάτων, τα οποία όμως επειδή βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα έχουν υποστεί προχωρημένη διάβρωση. Συνολικά ήρθαν στο φως 17 κυκλικές ή ελλειψοειδείς καλύβες και λιθόστρωτα, ο αριθμός των οποίων αποκαλύπτει και το σημαντικό μέγεθος του οικισμού (Σαμψών *et al* 2006, 39-41).

Εικόνα 53. Λιθόστρωτα δάπεδα, Μαρουλάς Κύθνου (Σαμψών 2006, εικ. 32, 37)

Εικόνα 54. Η κυκλική κατασκευή 6. Μαρουλάς Κύθνου (Σαμψών 2006, εικ. 35)

Εικόνα 55. Κάτοψη τριών κυκλικών κατασκευών, Μαρουλάς Κύθνου (Σαμψών 2006, εικ. 34)

Κάτω από τις παραπάνω κυκλικές κατασκευές ήρθαν στο φως 15 ταφές αλλά και δείγματα δευτερογενών ταφών. Αντίστοιχες πρακτικές απαντούν και σε μεσολιθικούς και προκεραμικούς οικισμούς της Ανατολίας και της Εγγύς Ανατολής. Αναλυτικότερα, δύο κρανία που ανήκαν πιθανότατα σε παιδιά ανευρέθηκαν μέσα σε ένα βαθύ λάκκο ανοιγμένο κάτω από μια πλάκα του δαπέδου του C3. Μαζί με αυτά βρέθηκαν και κάποια μακριά οστά, που ανήκαν σε τέσσερις ανθρώπους και πιθανότατα πρόκειται για δευτερογενή ταφή. Επίσης, η λεγόμενη ταφή 15 που ανασκάφηκε ανάμεσα σε πλάκες δαπέδου περιείχε ένα βρέφος, στην ταφή 17 βρέθηκαν υπολείμματα ενός βρέφους (Sampson, Kaczanowska, Kozłowski 2010, 39-40), ενώ σκελετός βρέφους 17-18 μηνών ανευρέθηκε δίπλα σε κυκλική κατασκευή, στο ΒΑ άκρο της θέσης, όπου έχουν έρθει βρεθεί κι άλλες ταφές (Σαμψών *et al* 2006, 42).

Η τυπολογία των τάφων του μεσολιθικού Μαρουλά χαρακτηρίζεται από ποικιλομορφία, αλλά ουσιαστικά κυριαρχούν δύο ειδών ταφές· οι λαξευμένες μέσα σε βράχο και οι λάκκοι με πέτρες ή πλάκες, καλυμμένοι από μεγάλες πέτρες. Αναλυτικότερα, άλλοι είναι λαξευμένοι σε μαλακό σχιστόλιθο, άλλοι συνιστούν απλούς λάκκους οριοθετημένους περιφερειακά από πλάκες, ενώ σε ένα μεμονωμένο

παράδειγμα ο αβαθής λάκκος οριοθετείται περιφερειακά από μικρές, ακανόνιστες πέτρες, πάνω στις οποίες είχε τοποθετηθεί πλάκα (Σαμψών 2007, 381).

Η παραπάνω ποικιλομορφία καταδεικνύει αφενός την συνύπαρξη διαφόρων νεκρικών εθίμων και εξελιγμένες ταφικές πρακτικές και αφετέρου την κοινωνική διαστρωμάτωση μεταξύ των μελών της κοινότητας (Σαμψών 2007, 391).

Σε γενικές γραμμές, τα κτερίσματα είναι σπάνια, όπως και στις ταφές της Μέσης Ανατολής (Σαμψών *et al* 2006, 58), αλλά εν προκειμένω τα βρέφη και τα παιδιά βρέθηκαν ενταφιασμένα σε ημι-συνεσταλμένη στάση (Σαμψών *et al* 2006, 42· 2008, 215), εντός λακκοειδών και κιβωτιόσχημων τάφων, οι οποίοι σε αρκετά παραδείγματα ήταν κτερισμένοι με κοχύλια (Georgiadis 2011, 34, πίν. 1). Συγκριτικά, όμως, με τα ευρήματα που ήρθαν στο φως στον πολιτισμό των Νατουφίων, που εμφανίστηκε μερικές χιλιετίες νωρίτερα, ο αριθμός των κινητών ευρημάτων που ήρθαν στο φως στο Μαρουλά είναι πολύ περιορισμένος (Σαμψών *et al* 2006, 47).

Σε μερικές ταφές, ενηλίκων αλλά και παιδιών, στο Μαρουλά οι σκελετοί βρέθηκαν επιστρωμένοι με ώχρα (Honea 1975), στοιχείο που απαντά και στις ταφές στο σπήλαιο Φράγγχι. Η πρακτική αυτή αποκαλύπτει την επιθυμία διακόσμησης των νεκρών. Σε άλλες ταφές οι νεκροί έφεραν επάνω στο στήθος τους λίθινες πλάκες (Σαμψών *et al* 2006, 58· 2008, 216), πρακτική που απαντά και σε ταφές στις θέσεις Ain Mallaha και El Wad της Παλαιστίνης (Perrot 1966· Wright 1978). Η τοποθέτηση των λίθων αυτών έχει ερμηνευθεί είτε ως φόβος για το νεκρό είτε ως ένδειξη σεβασμού.

Εικόνα 56. Μεσολιθική ταφή, Κύθνος (Σαμψών 2007, εικ. 267

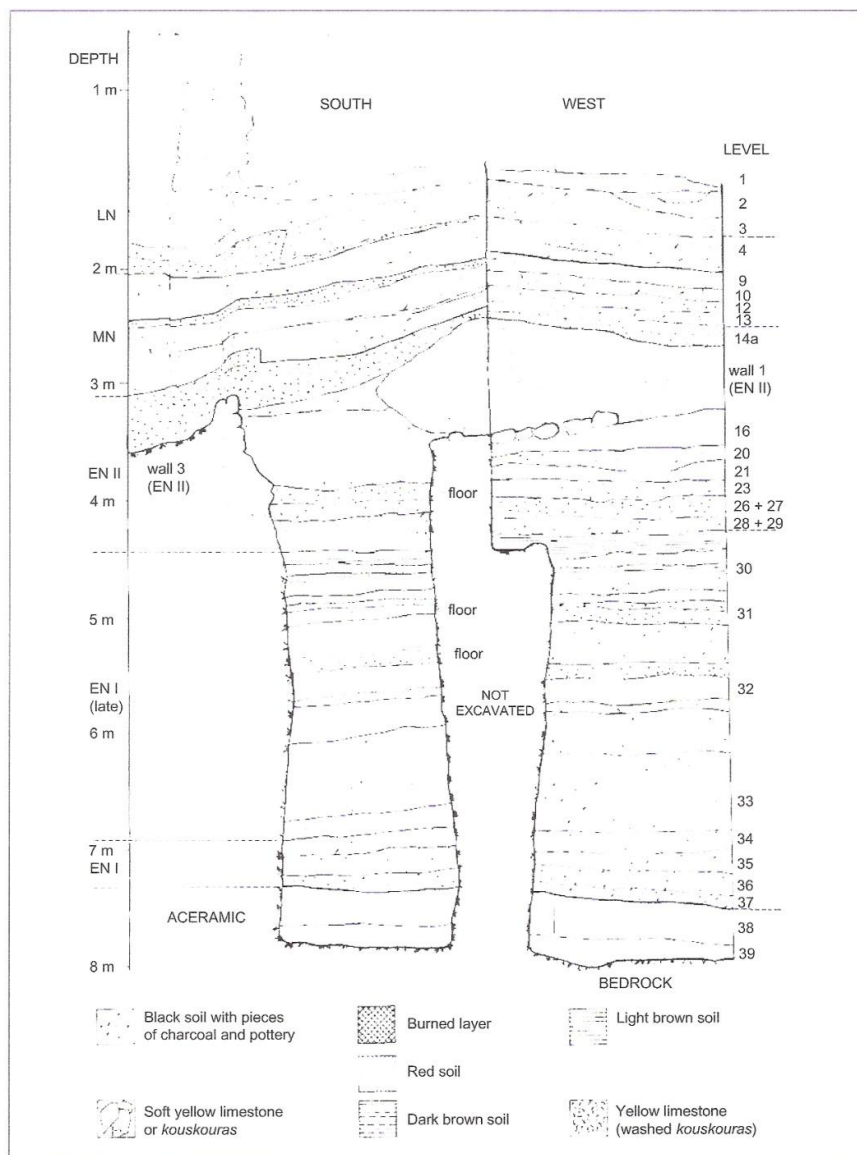
Η ταφή κάτω από τα δάπεδα οικιών είναι μία συνήθης πρακτική που απαντά σε μεσολιθικές θέσεις, στους Νατουφίους της Συροπαλαιστίνης αλλά και σε προκεραμικές θέσεις της Εγγύς Ανατολής και της Ανατολίας, όπως στο Catalhöyük της Τουρκίας. Είναι συγκεκριμένα μία πρακτική που εφαρμόστηκε 2-3 χιλ. χρόνια πριν στη Συροπαλαιστίνη. Βέβαια, στο Μαρουλά παρατηρείται ποικιλία στην

κατασκευή των τάφων, σε σχέση με άλλα παραδείγματα (Sampson, Kaczanowska, Kozlowski 2010, 41).

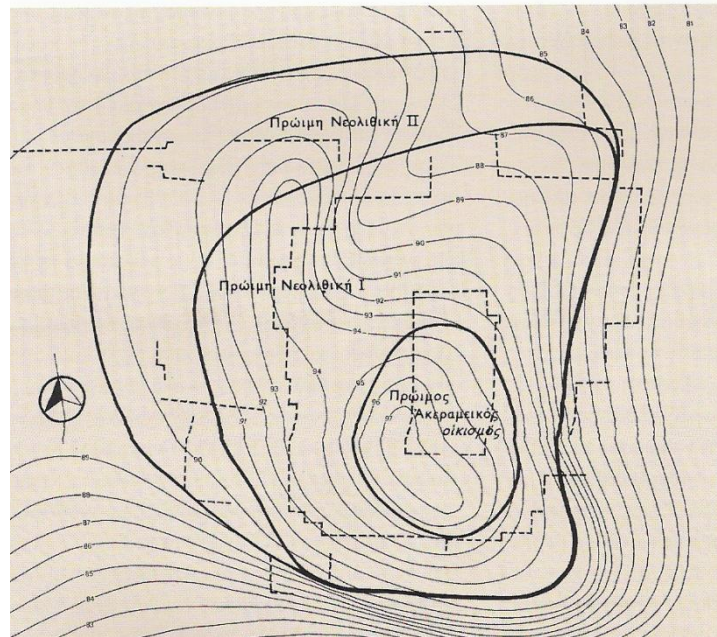
Οι μελέτες που διενεργήθηκαν στους σκελετούς από το Μαρουλά δίνουν σημαντικά στοιχεία για την υγεία και τη σωματική διάπλαση των κατοίκων της θέσεως. Καταρχάς, έπασχαν από θαλασσαιμία, είδος μεσογειακής αναιμίας που έχει διαπιστωθεί και σε άλλους κατοίκους τους Αιγαίου. Επίσης, η υπερπλατυμερία, η ευρυκνημία και η λεπτοκαμωμένη κατασκευή των σκελετών του Μαρουλά αποκαλύπτουν τον αυτοχθονισμό του πληθυσμού, καθώς η παραπάνω υψηλόσωμη σκελετική διάπλαση είναι χαρακτηριστική σε όλους τους κατοίκους του Αιγαίου, άρα πιθανότατα δεν έχουν έρθει από την Ανατολή για να αποικίσουν το νησί (Σαμψών *et al* 2006, 42-43).

γ. Κνωσός

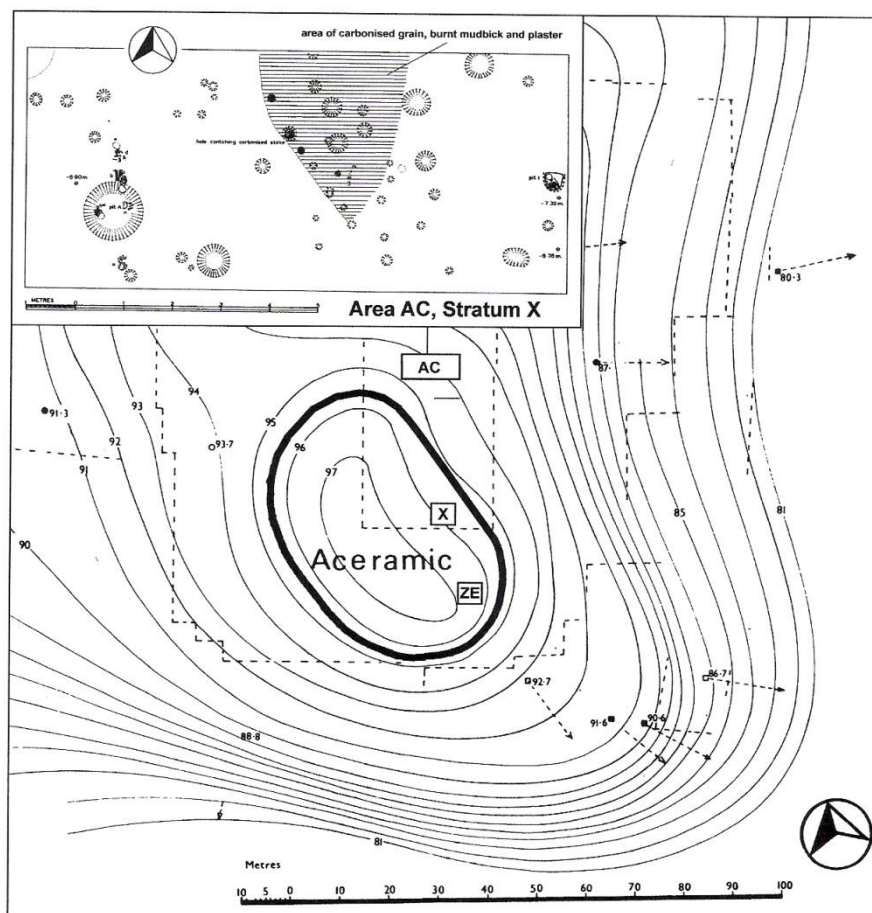
Η Κρήτη θεωρείται πως αποικίσθηκε την 7η χιλιετία π.Χ. από μικρές ομάδες ανθρώπων προερχόμενες πιθανότατα από την Ανατολή, λόγω των ομοιοτήτων που παρουσιάζει ο υλικός πολιτισμός της Κνωσού με αντίστοιχους προκεραμικούς της Ανατολής (Broodbank & Strasser 1991). Για να πραγματοποιηθεί όμως ένα τέτοιο μεγάλο θαλάσσιο ταξίδι είναι βέβαιο πως η ναυσιπλοΐα είχε εξελιχθεί, ακόμη και σε αυτούς τους πρώιμους χρόνους (Broodbank 2000). Μάλιστα, ο Cherry (1990) πιστεύει πως επρόκειτο για ομάδες κυνηγών. Ο Ευστρατίου, από την άλλη, θεωρεί πως η αποίκιση της Κρήτης διενεργήθηκε στο πλαίσιο της γενικότερης πληθυσμιακής κινητικότητας με μετεγκαταστάσεις ανθρώπων προς την Κρήτη ή ακόμη και στο εσωτερικό της που παρατηρείται κατά την 7^η χιλιετία π.Χ. (Efstratiou 2004).

Εικόνα 57. Στρωματογραφία της Κνωσού, όπου διακρίνεται και το ακεραμικό στρώμα (Efstratiou et al 2013, εκ. 1.4)

Εικόνα 58. Τοπογραφικό της νεολιθικής θέσης στην Κνωσό (Θεοχάρης 1973)

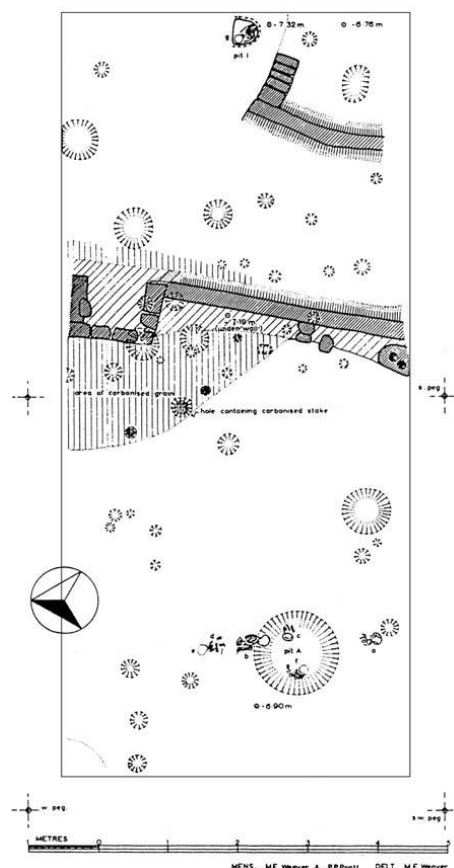
Εικόνα 59. Το ακεραμικό στρώμα X, Κνωσός (Evans 1965, εικ. 7)

Βέβαια, λόγω της λιθοτεχνίας η οποία παραπέμπει στην αντίστοιχη του Αιγαίου κι όχι στην Ανατολία ή της Εγγύς Ανατολής και λόγω του γεγονότος ότι τα ανατολίτικα στοιχεία δεν διακρίνονται στείρα εφαρμοσμένα στον υλικό πολιτισμό της Κρήτης ο Σαμψών (*et al* 2006, 52, 254-255), υποστηρίζει πως θα μπορούσε το νησί να έχει αποικισθεί από τη Ν. Πελοπόννησο ή από πληθυσμούς του Αιγαίου, από όπου θα είχαν αποπλεύσει χρησιμοποιώντας τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα ως ενδιάμεσους σταθμούς. Συνεπώς, υποστηρίζει πως δεν επρόκειτο για μετανάστευση ανθρώπων, αλλά για μεταφορά ιδεών, οι οποίες έφτασαν στην Κρήτη μέσω των θαλάσσιων ταξιδιών των κατοίκων της προς την Ανατολή. Τελικά, όμως, βάσει των, μέχρι και σήμερα, αρχαιολογικών ευρημάτων που υπάρχουν στη διάθεση των μελετητών, η ασφαλέστερη άποψη είναι πως το νησί αποικίσθηκε από πληθυσμιακές ομάδες της Ανατολής, οι οποίες ερχόμενες στην Κρήτη έφεραν μαζί τους τις ιδέες και τις ανακαλύψεις τους, που τελικά και εφάρμοσαν στη νέα τους πατρίδα (Γαλανίδου 2009, 15-16).

Μάλιστα, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, θεωρείται πως η Κρήτη κατά την Αρχαιότερη αλλά και τη Μέση Νεολιθική αποτελούσε διαφορετική πολιτισμική ενότητα, που διέθετε σε αυτές τις περιόδους μόνο μια θέση, την Κνωσό (Σαμψών 2006, 116-117).

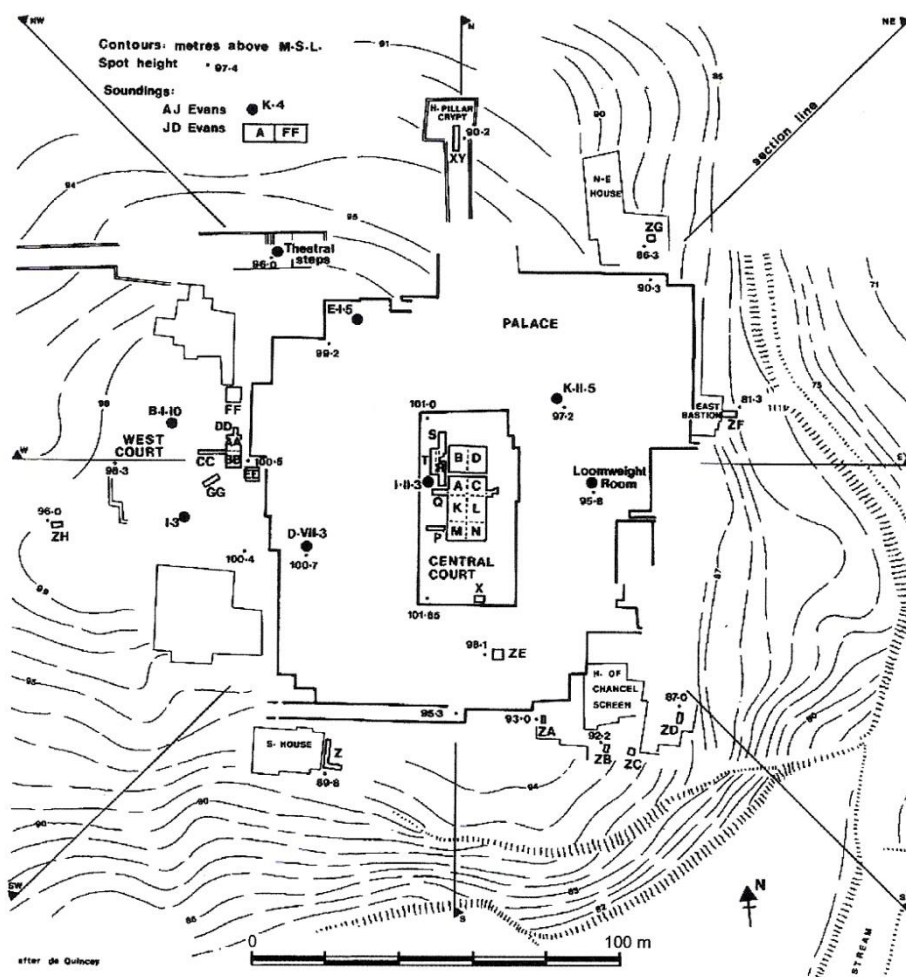
Η Ακεραμική φάση (π. 7000-6500 π.Χ.) της Κρήτης, λοιπόν, αντιπροσωπεύεται μόνο από την Κνωσό και δυστυχώς οι γνώσεις μας για αυτήν την περίοδο είναι πολύ λίγες (Evans 1964, 1971· Efstratiou *et al* 2004). Στρωματογραφικά έχει εντοπισθεί στο στρώμα X και XI, με τις πρωιμότερες ταφές που ήρθαν στο φως να ανήκουν στο στρώμα X, το οποίο είναι σύγχρονο με το αντίστοιχο στρώμα της Αρχαιότερης Νεολιθικής του σπηλαίου στο Φράγχθι (Evans 1964, 136).

Στο στρώμα αυτό βρέθηκαν συγκεντρωμένες έξι βρεφικές και παιδικές

Εικόνα 60. Ύψη κατασκευών από τα στρώματα IX και X της Ακεραμικής Κνωσού (Reingruber 2001, εικ. 13)

ταφές, οι οποίες είχαν πραγματοποιηθεί σε ανοιγμένους στο βράχο ιδιαίτερα αβαθείς λάκκους. Σχεδόν όλες οι παιδικές ταφές βρέθηκαν κάτω από το ανατολικό άκρο της οικίας E (House E) και πιθανολογείται πως οι τάφοι κατασκευάστηκαν πριν την ανέγερση της οικίας, γεγονός που δικαιολογεί το πόσο αβαθείς είναι (Evans 1964, 142).

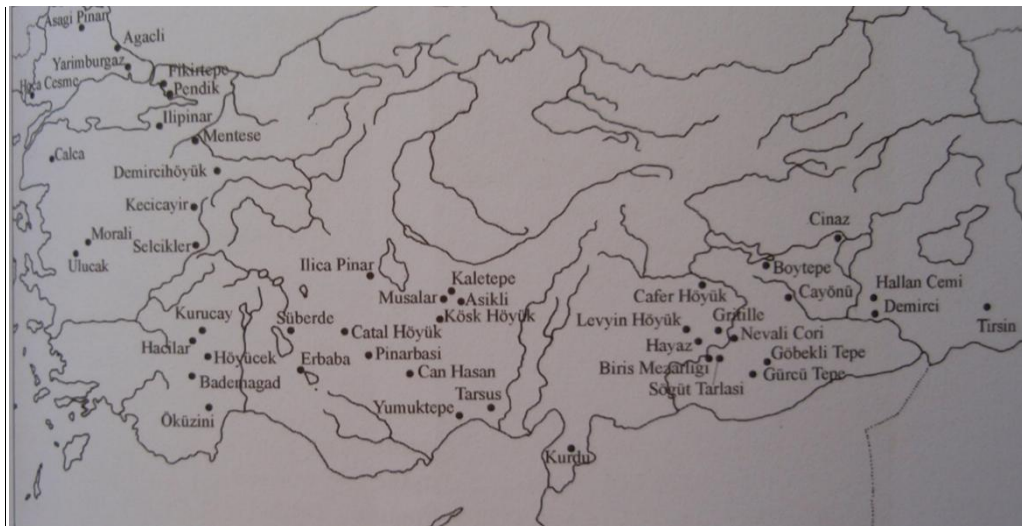
Εικόνα 61. Τοπογραφικό της Κνωσού με τις ανασκαφές του J. Evans (Evans 1994, εικ. 1)

Πιο αναλυτικά, ήρθαν στο φως δύο νεογέννητα, που φαίνεται ότι είχαν τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη θέση, ένα παιδί 6-7 χρονών επίσης σε συνεσταλμένη στάση, ξαπλωμένο στη δεξιά πλευρά του με τα γόνατα κολλημένα μεταξύ τους και τα πόδια ανεβασμένα μέχρι το πηγούνι, ένα ενταφιασμένο παιδί 2-3 χρονών, πιθανότατα σε συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο να κοιτάζει προς τα κάτω και ένα έμβρυο θαμμένο ακριβώς πάνω από το προηγούμενο παιδί. Τέλος, σε μερική απόσταση και στα ανατολικά από τις ταφές αυτές, ήρθε στο φως μία μεμονωμένη παιδική ταφή μέσα σε λακκοειδή τάφο, μήκους 0,5 εκ., ο οποίος επίσης είχε ανοιχθεί στο βράχο,

αλλά καλυπτόταν από μία λίθινη πλάκα. Το παιδί, ηλικίας 4-5 χρονών, ήταν ξαπλωμένο με την πλάτη του σε συνεσταλμένη στάση (Evans 1964, 136, 139-140). Σε καμία από τις παραπάνω παιδικές ταφές που βρέθηκαν κάτω από δάπεδα οικιών δεν βρέθηκαν κτερίσματα (Georgiadis 2011, 35).

6. ANATOLIA

α. Catalhöyük – κεντρική Ανατολία –Τουρκία

Εικόνα 62. Χάρτης κεντρικής και νότιας Ανατολίας (Σαμψών 2007, εικ. 194)

Το Catalhöyük βρίσκεται στην Κεντρική Ανατολία (Cessford 2001). Πρόκειται για μια από τις γνωστότερες θέσεις της περιοχής, η οποία εκτείνεται μέσα στην αλλουβιακή πεδιάδα της Κορυα, επάνω σε γήλοφο. Ο οικισμός είχε έκταση περίπου 300 στρεμμάτων, εντός του οποίου έχουν έρθει στο φως 200 οικίες και περισσότερες από 500 ταφές (Mellaart 1967· Düring 2003· Andrews et al. 2005).

Εικόνα 63. Η ανατολική μεσογειακή ακτή με το Catalhöyük (Russell&Düring 2006, 74, εικ. 1)

Η κατοίκηση στο Catalhöyük διήρκεσε περίπου 700 χρόνια και συγκεκριμένα από τα μέσα της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. μέχρι την Αρχαιότερη Χαλκολιθική (μέσα 6ης χιλιετίας) (7400-6200 π.Χ.) (Σαμψών 2007, 289). Σε αυτήν την περίοδο υπολογίζεται πως το Catalhöyük είχε 3500-8000 κατοίκους (Hodder 2007, 106).

Τα ταφικά έθιμα του Catalhöyük εγγράφονται στην ίδια σφαίρα με τα αντίστοιχα της Εγγύς και Μέσης Ανατολής καθώς και του ελλαδικού χώρου, συνεχίζοντας την κοινή παράδοση της ταφής των νεκρών κάτω από τα δάπεδα οικοδομημάτων. Συγκεκριμένα οι περισσότερες ταφές του Catalhöyük εντοπίζονται στο εσωτερικό οικιών, σε σκαμμένους λάκκους επί των δαπέδων. Μάλιστα, παιδιά κατά κύριο λόγο, έχουν ενταφιαστεί στη θεμελίωση των οικιών (Russell&Düring 2006, 74). Δεδομένου, όπως ήδη αναφέρθηκε, ότι ο πληθυσμός τους οικισμού κατά τη συγκεκριμένη περίοδο υπολογίζεται περίπου στους 3000-8000, ο αριθμός των νεκρών που έχει βρεθεί είναι πολύ μικρός. Πιθανότατα οι περισσότεροι κάτοικοι του Catalhöyük, πλην των παιδιών, των μητέρων τους, όταν πέθαιναν στη γέννα και

κάποιων άλλων ενηλίκων, ενταφιάζονταν σε κάποιο άλλο σημείο του οικισμού, το οποίο ενδεχομένως δεν έχει έρθει ακόμη στο φως (Moses 2008).

Μία βασική διαφορά των οικιών του πρωίμου Çatalhöyük σε σχέση με την Κύθνο και με άλλες επιπαλαιολιθικές θέσεις είναι ότι οι οικίες είναι τετράγωνης κάτοψης κι όχι κυκλικής. Έχει διατυπωθεί πως ο τετραγωνισμός των κτηρίων σηματοδοτεί τη μόνιμη εγκατάσταση σε αυτά, ενώ τα κυκλικά κτίσματα χρησιμοποιούνταν από νομαδικούς και ημινομαδικούς πληθυσμούς. Η μονιμότητα άλλωστε καταδεικνύεται και από την ανέγερση σταθερών κατασκευών και, συγκεκριμένα στην προκειμένη περίπτωση, πλινθόκτιστων κι όχι απλών καλυβών από φθαρτά υλικά (Lieberman 1998, 77), χωρίς αυτό και πάλι να αποτελεί τον αποκλειστικό και αναγκαστικό κανόνα (Σαμψών 2007, 343).

Παρά την αρχιτεκτονική αυτή διαφοροποίηση, οι νεκροί του Çatalhöyük εξακολουθούν να θάπτονται κάτω από δάπεδα και κάτω από κτιστά θρανία, τα οποία χρησιμοποιούνταν για διάφορες οικιακές εργασίες αλλά και για ύπνο. Η άποψη ότι κάποια από τα κτήρια αυτά λειτουργούσαν ως ναοί (Mellaart 1967· Σαμψών 2007, 290-291), θεωρείται ξεπερασμένη, καθώς μικρομορφολογικές μελέτες των δαπέδων απέδειξαν πως επάνω σε αυτά πραγματοποιούνταν καθημερινές εργασίες (Matthews et. al. 1996). Μάλιστα, διαπιστώθηκε πως οι ενδοοικιακοί χώροι ήταν προσαρμοσμένοι και στις ανάγκες των παιδιών, γεγονός που αποδεικνύει πως ήταν ενεργά και σημαντικά μέλη της οικογένειας και της κοινωνίας εν γένει (Moses 2008, 46).

Από τα ανεσκαμμένα παραδείγματα διαπιστώνεται πως η κύρια ταφική πρακτική στο Çatalhöyük είναι οι ταφές μεμονωμένων τεθνεώτων, χωρίς να ακολουθούνται συγκεκριμένοι κανόνες για τη θέση αλλά και τον προσανατολισμό του σώματος των νεκρών. Επίσης, έχουν εντοπισθεί και δευτερογενείς ταφές κάτω από τα δάπεδα, ενώ οι καύσεις φαίνεται ότι αποτελούν σπανιότερη πρακτική (Russell&Düring 2006, 74).

Για να επιτευχθεί η ταφή όλων των νεκρών κάτω από τα δάπεδα των κτηρίων αυτών, των οποίων ο χώρος αντικειμενικά είναι μικρός (περίπου 25 τ.μ.) και να εξοικονομηθεί έτσι επαρκής χώρος για τους νέους νεκρούς, παρατηρείται το φαινόμενο του παραμερισμού των παλαιότερων νεκρών (Russell&Düring 2006, 74). Έχει υποστηριχθεί πως στους νεκρούς του Çatalhöyük εφαρμόζονταν το έθιμο της αποσάρκωσης των νεκρών, που επιτυγχανόταν με την έκθεση των σωμάτων στο ύπαιθρο πριν τον ενταφιασμό τους, ώστε τα διάφορα όρνεα να απομακρύνουν τη

σάρκα (Σαμψών 2007, 291). Όμως, πρόσφατες έρευνες στο σκελετικό υλικό του Catalhöyük δεν κατέδειξαν ίχνη μασήματος ή άλλης δραστηριότητας σχετικής με την αποσάρκωση από όρνεα. Τουναντίον, εντοπίστηκαν ίχνη ποδοπατήματος, γεγονός που αποδεικνύει πως οι νεκροί ενταφιάζονταν απευθείας κάτω από τα δάπεδα, προφανώς σε σημεία από τα οποία οι ένοικοι των οικιών διέρχονταν συχνά (Moses 2008).

Ένα ακόμη στοιχείο που διαπιστώνεται είναι πως οι άνδρες ενταφιάζονταν μεμονωμένα, ενώ οι γυναίκες μαζί με τα παιδιά (Σαμψών 2007, 291). Ο διαχωρισμός αυτός μπορεί να αποκαλύπτει την κοινωνική οργάνωση, μπορεί, όμως, και να συσχετίζεται και με το δεσμό μητέρας-παιδιού που διαχρονικά είναι ιδιαίτερα στενός.

Εικόνα 64. Ταφή ενήλικου και παιδιού

Εικόνα 65. Ταφή μητέρας και παιδιού (;)

Εικόνα 66. Ταφή παιδιού

(πηγή: http://www.smm.org/catal/mysteries/burial_practices/uncover_a_burial/)

Εικόνα 67. Διπλή ταφή παιδιών

Αναλυτικότερα, στο κτήριο 1 (Hamilton 1998) οι νεκροί που βρέθηκαν είχαν ταφεί κάτω από τρία διαφορετικά σημεία του κτηρίου: κάτω από τη ΒΔ και κεντροανατολική πλατφόρμα, κάτω από το δάπεδο αλλά και στη θεμελίωση. Συνολικά ήρθαν στο φως 64 ταφές, εκ των οποίων οι περισσότερες πρωτογενείς, ενώ

υπήρχαν και μερικές δευτερογενείς. Η ηλικία των νεκρών έχει μεγάλο εύρος, καθώς κυμαίνεται από 10-60 ετών. Παράλληλα, κάτω από τη ΒΔ πλατφόρμα ήρθαν στο φως και σωροί οστών που ανήκαν συνολικά σε 26 άτομα, συμπεριλαμβανομένων και παιδιών καθώς και ασώματα κρανία. Τα τελευταία σχετίζονται κατά κύριο λόγο με τις δευτερογενείς ταφές (Boivin 2000, 381).

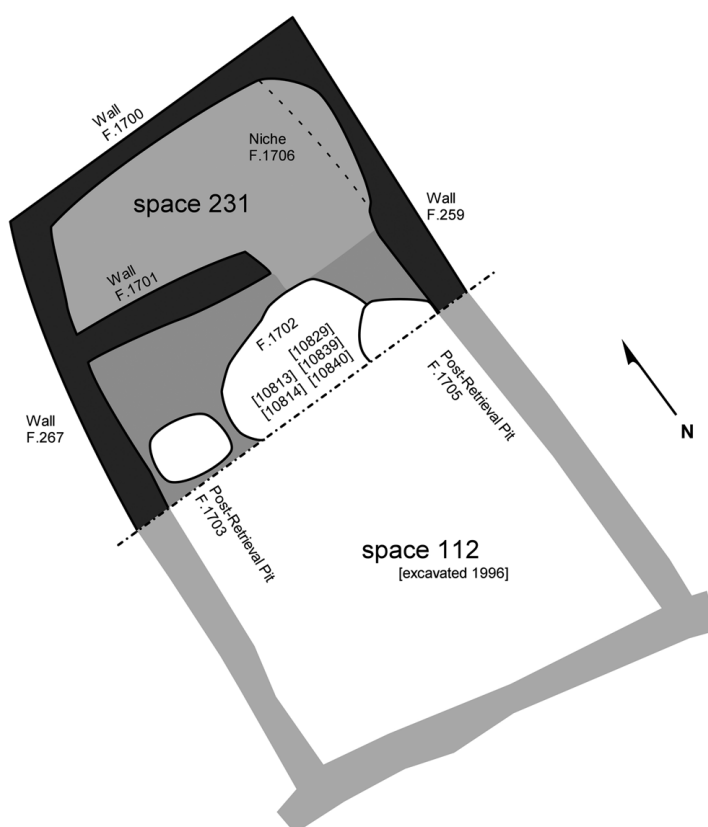
Το σημαντικό στοιχείο είναι ότι στο κτήριο 1 διακρίνεται χωρικός διαχωρισμός των ταφών βάσει φύλου και ηλικίας. Τα παιδιά βρέθηκαν συγκεντρωμένα κάτω από τη βόρεια πλατφόρμα, ενώ στην ανατολική ενταφιάστηκαν άντρες. Στα ανατολικά της βόρειας πλατφόρμας εντοπίστηκαν γυναίκες αλλά και παιδιά που προφανώς είχαν ενταφιαστεί μαζί. Όπως προκύπτει από τα ευρήματα, λοιπόν, οι ενταφιασμοί ενδεχομένως να γίνονταν βάσει της ηλικίας ή του φύλου, κατά κύριο λόγο κάτω από τους χώρους με τους οποίους σχετίζονταν και εκτελούσαν τις καθημερινές τους δραστηριότητες (Boivin 2000, 384). Το ότι διαφορετικές ομάδες ανθρώπων θάβονται κάτω από συγκεκριμένες πλατφόρμες και ότι για κάθε πλατφόρμα χρησιμοποιούνται διαφορετικά επιχρίσματα, γίνονταν γνωστά στην κοινότητα όταν τα μέλη της ήταν ακόμη σε παιδική ηλικία (Hodder & Cessford 2004).

Το κτήριο αυτό θα μπορούσε να λειτουργεί σύμφωνα με τη Hamilton (1998), η οποία και το ανέσκαψε, ως οικία, ως ιερό ακόμη και ως ένας χώρος στον οποίο θα ασκούσαν η λατρεία προς τους προγόνους. Στο τελευταίο οδηγήθηκε από το γεγονός ότι νεκροί είχαν ταφεί ακόμη και στη θεμελίωση, αλλά και λόγω του γεγονότος ότι οι νεκροί που είχαν ταφεί στο κτήριο ανήκαν όλοι στην ίδια οικογένεια, σύμφωνα με μελέτες του σκελετικού υλικού, αλλά σε διαφορετικούς κλάδους, εξ ου μάλιστα και οι τρεις διαφορετικές θέσεις των ταφών.

Μάλιστα, η άποψη ότι μπορεί να λειτουργούσε και ως χώρος λατρείας των προγόνων ενισχύεται και από το γεγονός ότι στη θεμελίωση του κτηρίου είχε ταφεί μεγάλος αριθμός νεογέννητων. Η πράξη αυτή πιθανότατα να ήταν μια προσπάθεια υπογράμμισης της συνέχειας της οικογένειας που κατοικεί σε αυτό το σπίτι και τη σημασία που απέδιδαν στη γέννηση των μελών της εντός αυτής της οικίας. Επομένως, ενυπάρχει μια ιδιαίτερη νοηματοδότηση στην ταφή των βρεφών στη θεμελίωση του κτηρίου, η οποία επιφορτίζεται με την κατάδειξη της συνέχειας της συγκεκριμένης οικογένειας (Σαμψών 2007, 293).

Το κτήριο 50 στη Νότια Περιοχή, επίσης, έφερε κάτω από το δάπεδό του αρκετές ταφές παιδιών. Συγκεκριμένα, ήρθαν στο φως δύο μεμονωμένες παιδικές

ταφές νεογνών, δύο μεμονωμένες ταφές βρεφών, δύο μεμονωμένες ταφές παιδιών και τέλος μια διπλή ταφή παιδιών (Russell&Düring 2006, 75-76).

Εικόνα 68. Το κτήριο 50, Catalhöyük (Russell&Düring 2006, εικ. 2)

Σε μια γενικευτική προσέγγιση, τα νεογνά φαίνεται ότι ενταφιάζονται κοντά και κάτω από την εστία, συνήθως στο νότιο τμήμα της οικίας ή στο ΝΔ τοίχο, μέσα σε υφασμένο καλάθι, που προοριζόταν καθαρά για ταφική χρήση. Μάλιστα, συχνά έχουν βρεθεί κάτω από τα κατώφλια δωματίων (Moses 2008).

Ερωτηματικά, βέβαια, γεννά το γεγονός ότι σε ορισμένα κτήρια είχε ενταφιαστεί μαζικά ένας μεγάλος αριθμός νεογνών. Πιθανότατα πρόκειται για θυσίες που σχετίζονται με συγκεκριμένα τελετουργικά, τα οποία άρχισαν να εφαρμόζονται κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής κι όχι κατά τις εξεταζόμενες περιόδους (Moses 2008).

Συμπερασματικά, η ενδελεχής μελέτη των ταφικών εθίμων του Catalhöyük αποκαλύπτει την πρακτική του ενταφιασμού των νεκρών κάτω από τα δάπεδα των οικιών, ενώ μετά ακολουθούσε η εκταφή επιλεγμένων ανθρώπινων κεφαλών πριν την τελική τους ταφή σε θεμελιώσεις και σε αποθέσεις εγκατάλειψης (Hodder 2007, 109).

Η πρακτική της ανέγερσης οικιών επάνω σε παλαιότερα σπίτια δεν αποτελεί τυχαία επιλογή (Tringham 2000). Σχετίζεται με την επιδίωξη των κατοίκων των οικιών αυτών να διατηρήσουν μακροπρόθεσμες αναμνήσεις και μια συνέχεια· στοιχεία που αποτέλεσαν τη βάση της εξέλιξης της αστικοποίησης, της μετάβασης δηλαδή από τις ημινομαδικές κοινότητες σε θέσεις μόνιμης εγκατάστασης (Hodder 2007, 109).

Όσον αφορά την κτέριση των νεολιθικών ταφών του Catalhöyük, δεν απαντά με την ίδια συχνότητα στους τάφους, ενώ ποικιλία χαρακτηρίζει και το είδος των αντικειμένων που επιλέχθηκαν στα κτερισμένα παραδείγματα. Πόρπες, περιάπτα και δαχτυλίδια είναι κάποια από τα πολυτελέστερα κτερισματικά αντικείμενα· εργαλεία και όπλα από πυριτόλιθο, οστά και οψιδιανό είναι μία άλλη κατηγορία κτερισμάτων και τέλος, κελύφη οστρέων που περιέχουν βαφή, ξύλινα κλειστά και λίθινα ανοιχτά αγγεία καθώς και καθρέπτες από οψιδιανό είναι επίσης αντικείμενα που τοποθετήθηκαν στους τάφους των μελών της νεολιθικής κοινότητας (Russell&Düring 2006, 75). Οι γυναικείες και οι παιδικές ταφές συνήθως είναι κτερισμένες με περιδέραια, ενώ οι ανδρικές συνήθως με χάντρες (Σαμψών 2007, 292).

Η επιλογή των αντικειμένων με τα οποία κτερίστηκαν οι τάφοι δεν συνάδει τόσο με το φύλο των νεκρών, αλλά πρόκειται απλώς για αντικείμενα τα οποία κατείχε ο τεθνεώς εν ζωή και επιλέχθηκαν να τον συντροφεύσουν στο μεταθανάτιο ταξίδι (Düring 2003· Hodder 2004). Παρόλα αυτά, δεν αποκλείεται κάποια από αυτά να ανήκουν στους οικείους του, οι οποίοι και τα τοποθέτησαν στον τάφο του προσφιλούς τους προσώπου (Hamilton 2005).

Εικόνα 69. Ταφή από το Catalhöyük (Russell&Düring 2006, εικ. 4)

Ο Angel μελέτησε το σκελετικό υλικό που ήρθε στο φως από το Catalhöyük κατά τις πρώτες ανασκαφές. Συγκεκριμένα μεταξύ άλλων μελέτησε και 72 σκελετούς που ανήκαν σε βρέφη και παιδιά, τα οποία ήταν στην πλειονότητά τους αποσπασματικά λόγω των δευτερογενών ταφών, αλλά και μιας πυρκαγιάς στο στρώμα VI A (Mellaart 1967).

Η μελέτη του Angel κατέδειξε πως στα μεταγενέστερα του VI στρώματα απουσιάζουν νεογέννητα και πιθανολογεί πως είχε επιλεγεί τότε να μην θάβονται νεογέννητα και βρέφη 6-12 μηνών (Angel 1971).

Η σημαντικότερη κλινική εκδήλωση που αναγνωρίστηκε είναι η πορωτική υπερόστωση (porotic hyperostosis), η οποία προκαλείται από τη θαλασσαιμία, το είδος της μεσογειακής αναιμίας που εντοπίστηκε και στις πληθυσμιακές ομάδες του ελλαδικού χώρου καθώς και της Εγγύς Ανατολής. Η αναιμία αυτή προκαλούσε βαρύτερες αλλοιώσεις στο κρανίο. Πιο συγκεκριμένα, το μετωπιαίο οστό παρουσιάζει αλλοιώσεις με κοκκιώδη οστεοπόρωση, διαπλάτυνση της διπλής και λέπτυνση της εξωτερικής κάψας του κρανίου, με αποτέλεσμα σημαντική πόρωση και/ή λέπτυνση, ενώ στα παιδιά η υπερτροφία μυελού των οστών παρατηρείται και σε άλλα σημεία αιμοποίησης. Πιθανή επίσης είναι και η υποπλασία αλλά και η

ελονοσία, που πιθανότατα οφείλεται σε μεγάλο βαθμό για την παιδική θνησιμότητα (Angel 1971).

Εικόνα 70. Πορωτική υπερόστωση (αναιμία) (Angel 1971, pl. II, 87)

Πολλά από τα δόντια που βρέθηκαν, ακόμη και των αρκετά μικρών παιδιών, έφεραν ρωγμές, ραβδώσεις, στιλβώσεις και ξεφλουδίσματα. Η υποδοντία,

συμπεριλαμβανομένης της μείωσης του μεγέθους των δοντιών καθώς και η αγενεσία είναι αρκετά συχνή. Μάλιστα, το μέγεθος των δοντιών των παιδιών σε σχέση με των ενηλίκων δεν διαφέρουν σημαντικά (Molleso, Ottevanger, Compton 2004).

β. Mezraa Teleitat – Musular

Μια άλλη θέση της Ανατολίας είναι η Mezraa Teleitat – Musular στην κάτω όχθη του Ευφράτη, κοντά στα σύνορα Τουρκίας – Συρίας.

Από τα κατάλοιπα που ήρθαν στο φως της φάσης V, η οποία ανήκει στα αρχαιότερα στρώματα και εντάσσεται στην ΠΝ Β, αξιομνημόνευτο είναι το φρεάτιο που βρέθηκε κάτω από πλακόστρωτο δάπεδο το οποίο περιείχε διαφόρων ηλικιών νεκρούς. Το φρεάτιο αυτό έχει ερμηνευθεί ως χώρος προετοιμασίας δευτερογενών ταφών (Karul et al. 2002· Özdogan 2003).

7. ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ

Νατούφιοι – Kebaran

Οι επιπαλαιολιθικές ομάδες που έζησαν και έδρασαν στην Εγγύς Ανατολή, κυρίως στη Συροπαλαιστίνη και στη ΝΑ Τουρκία, όπως οι Νατούφιοι και οι Kebaran, χρονολογούνται κατά την περίοδο 12500 – 10000 π.Χ.

Τα ταφικά έθιμα και οι σχετικές πρακτικές των Νατούφιων πολιτισμών της Συροπαλαιστίνης είναι γνωστά από το μεγάλο αριθμό ανεσκαμμένων παραδειγμάτων ταφών τόσο σε σπήλαια (Kebara, Erq el-Ahmar, Hayonim, Shuqbce) όσο και σε κυκλικές οικίες, μέσα (el Wad, Wadi Fallah) αλλά και έξω από αυτές (Ain Mallaha) (Sampson, Kaczanowska, Kozlowski 2010, 41).

Ενδιαφέρον, επίσης, προκαλεί στις θέσεις αυτές, κυρίως της τελικής φάσης των νατούφιων πολιτισμών, όπως στη θέση Mallaha, ότι στα σημαντικά, αναφορικά με το μέγεθός τους, κτήρια παρατηρείται πως τα στρώματα διαδέχονται το ένα το άλλο, χωρίς να υπάρχουν ενδιάμεσα στρώματα καταστροφής (Hodder 2007, 111). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η θέση Ein Gev 1 (Valla 1991) που εντάσσεται στη 14^η χιλιετία π.Χ. και τοποθετείται στην ανατολική πλευρά της Θάλασσας της Γαλιλαίας. Στην εν λόγω θέση ήρθε στο φως μια καλύβα, περιοδικά κατοικημένη, της οποίας τα διαφορετικά επάλληλα στρώματα έφεραν τόσο τέχνηρα όσο και οστά (Hodder 2007, 110).

Στις θέσεις των νατούφιων πολιτισμών παρατηρείται η ανέγερση κυκλικών κτηρίων. Η χρήση τους, στις επιπαλαιολιθικές και μεσολιθικές θέσεις στα δάπεδα των οποίων ανασκάφηκαν ταφές, ερμηνεύθηκαν ποικιλοτρόπως λόγω αφενός της κάτοψής τους και αφετέρου λόγω των προαναφερθέντων ταφών. Κατά αυτόν τον τρόπο θεωρήθηκαν δημόσια κτήρια, όπου λάμβαναν χώρα ιεροτελεστίες και οι θέσεις όπου ανεγείρονταν λειτουργούσαν ως τελετουργικά κέντρα στα οποία συγκεντρωνόταν πλήθος κόσμου για ποικίλες τελετές, συμπεριλαμβανομένων και των ταφών (Schmidt 2000, 5–41). Επίσης, κατά άλλους, θεωρήθηκαν χώροι αποθήκευσης αγαθών, που εξυπηρετούσαν και άλλες ποικίλες λειτουργίες (Yartan 2005). Όμως η μελέτη των δαπέδων του Catalhöyük, όπου, όπως αναλύθηκε παραπάνω, επίσης βρέθηκαν ταφές σε κυκλικά κτήρια, αποκαλύπτει και μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως τα εν λόγω κτίσματα είναι κατοικίες.

Τόσο στην προκειμένη περίπτωση όσο και στα ανεσκαμμένα παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο, απαντούν πρωτογενείς καθώς και δευτερογενείς ταφές και η θέση

του σώματος των νεκρών ποικίλει, ενώ η κτέριση των τάφων, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, σπανίζει (Sampson, Kaczanowska, Kozłowski 2010, 41).

Επιπρόσθετα, στους τάφους των Νατουφίων απαντά το φαινόμενο της ταφής των νεκρών αρχικά μακριά από το χώρο εγκατάστασης της κοινότητας και μόλις επέστρεφαν στο σημείο του μόνιμου καταυλισμού ξέθαβαν τους νεκρούς από το πρωταρχικό σημείο ταφής τους και τους μετέφεραν, ώστε να τελεσθεί μια δεύτερη ταφή στο μόνιμο καταυλισμό τους (Sampson, Kaczanowska, Kozłowski 2010, 41). Η πρακτική αυτή εντοπίζεται και στο Catalhöyük και πιθανόν σχετίζεται με την ημινομαδική ζωή.

Στους Νατούφιους πολιτισμούς διακρίνεται και πάλι το έθιμο της αφαίρεσης ανθρωπίνων κρανίων μετά θάνατον. Παρόλα αυτά, ελλείπει διαφωτιστικών ανασκαφικών στοιχείων, αλλά και ενδείξεων δεύτερης χρήσης αυτών, δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με το σκοπό της αφαίρεσης των ανθρωπίνων κρανίων, πόσω μάλλον να συσχετισθούν με πρακτικές σύνδεσης των μελών της κοινότητας με τους προγόνους τους, όπως στο Catalhöyük (Hodder 2007, 111).

Σίγουρα τα ανεσκαμμένα παραδείγματα γενικότερα της Εγγύς Ανατολής μαρτυρούν την προσπάθεια των ανθρώπων της Επιπαλαιολιθικής, Μεσολιθικής αλλά και της Προκεραμικής Νεολιθικής να δημιουργήσουν δεσμούς με το παρελθόν μέσω της χρήσης των κρανίων των πρωιμότερων νεκρών. Βέβαια, δεν υπάρχουν ισχυρά στοιχεία που να αποκλείουν τη χρήση τους και για αποτροπαϊκούς – μαγικούς σκοπούς (Bonogofsky 2004· Talalay 2004). Βέβαια, η εκτεταμένη θέση τους σε διάφορες θέσεις ενισχύει την πρώτη άποψη (Hodder 2007, 112).

Τα γενετικά στοιχεία, μάλιστα, των νεκρών που βρέθηκαν ενταφιασμένοι σε οικίες στην Εγγύς Ανατολή αποκαλύπτουν τη συγγένεια με τους μεταγενέστερους νεκρούς που θάφτηκαν σε ανώτερα στρώματα των ίδιων οικιών. Συγκεκριμένα, τα οστικά και οδοντικά χαρακτηριστικά των ενταφιασμένων στην ίδια οικία, αλλά σε διαφορετικά στρώματα νεκρών είναι όμοια, γεγονός που οδηγεί τους μελετητές σε συμπέρασμα ότι μόνο η γονιδιακή μεταβίβαση από τη μία στην επόμενη γενιά μπορεί να ισχύει στις περιπτώσεις αυτές (Moore et al. 2000, 266). Μάλιστα, πιθανότατα το εθιμοτυπικό αυτό να ξεκίνησε από τη θέση Mallaha της Εγγύς Ανατολής (Goring – Morris 2000, 119).

Σε ορισμένες περιπτώσεις βρέθηκαν ακόμη και κρανία ζώων, όπως χαρακτηριστικά προκύπτει από την οικία στη θέση Mallaha (Abri 26), στα ερείπια της οποίας βρέθηκαν ευάριθμα κρανία κάπρων αλλά και ένας παιδικός σκελετός καθώς και ένα περίαπτο (Perrot 1966).

Η στρωματογραφική μελέτη των τάφων οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι ταφές προϋπήρχαν των κτισμάτων κάτω από τα δάπεδα των οποίων αποκαλύφθηκαν. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις μεσολαβεί, βάσει της στρωματογραφίας, κάποιο διάστημα από τις ταφές και την κατασκευή των δαπέδων (Goring – Morris 2000, 119).

Η μελέτη κτηρίων σε θέσεις των νατούφιων πολιτισμών αποκαλύπτει πως η επανέγερσή τους σηματοδοτείται με την τοποθέτηση οστών στις θεμελιώσεις και εγγράφεται σε μια ευρύτερη σφαίρα τελετουργικών πρακτικών που σχετίζονται με το τυπικό εγκατάλειψης ή επανακατοίκησης κτηρίων (Hodder 2007, 111). Αποθέσεις που σχετίζονται με τη θεμελίωση κτισμάτων αποτελούν δύο περιπτώσεις στην Ιεριχώ. Πρόκειται για μία παιδική ταφή που βρέθηκε κάτω από λίθο σε κτίσμα της Προκεραμικής Νεολιθικής Α (Kenyon 1981), όπως επίσης και το κρανίο ενός παιδιού που βρέθηκε ανάμεσα στους λίθους της θεμελίωσης του Τοίχου E180 στην Προκεραμική Νεολιθική Β (Kenyon 1981).

Ένα άλλο ταφικό έθιμο που απαντά και στον ελλαδικό χώρο είναι η τοποθέτηση πλακών επάνω στο στήθος των νεκρών. Συγκεκριμένα, απαντά στην Κύθνο αλλά και στις θέσεις Ain Mallaha και el-Wad στην Παλαιστίνη (Perrot 1966, 461).

Τέλος, στους νατούφιους τάφους συχνά αφήνονται ως κτερίσματα όστρεα του τύπου dentalium. Μάλιστα, οι οστεολογικές μελέτες κατέδειξαν πως τα όστρεα χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο στη διακόσμηση και ως κτερίσματα κι όχι προς βρώση (Boyd 2002).

i. ΙΕΡΙΧΩ

Η Ιεριχώ αποτελεί μια ακόμη σημαντική θέση της Ύστερης Νατούφιας και της Πρωτονεολιθικής περιόδου, η οποία καλύπτει την περίοδο περίπου 8500-7350 π.Χ. (Kenyon 1960). Τόσο εδώ όσο και στην υπόλοιπη Ανατολή αλλά και τον ελλαδικό χώρο της μεσολιθικής και προκεραμικής περιόδου, εντοπίζονται -μεταξύ άλλων- κοινά ταφικά έθιμα.

Κυριότερο κοινό στοιχείο είναι ότι ο τυπικός αρχιτεκτονικός τύπος των κτηρίων εξακολουθεί και κατά την Προκεραμική Νεολιθική Α να είναι ο ίδιος με την προηγούμενη περίοδο, καθώς έχουν έρθει στο φως ωσειδή και κυκλικά κτήρια. Μάλιστα, οι ταφές πραγματοποιούνται κάτω από τα δάπεδα των οικιών, όπως και στο νατούφιο πολιτισμό, ενώ κρανία ενηλίκων, τα οποία αποτελούν πιθανότατα δευτερογενείς ταφές έχουν επίσης ανευρεθεί κάτω από τα δάπεδα, γεγονός που καταδεικνύει τη διατήρηση των εθίμων που απαντούν και στο νατούφιο πολιτισμό (Σαμψών 2007, 93).

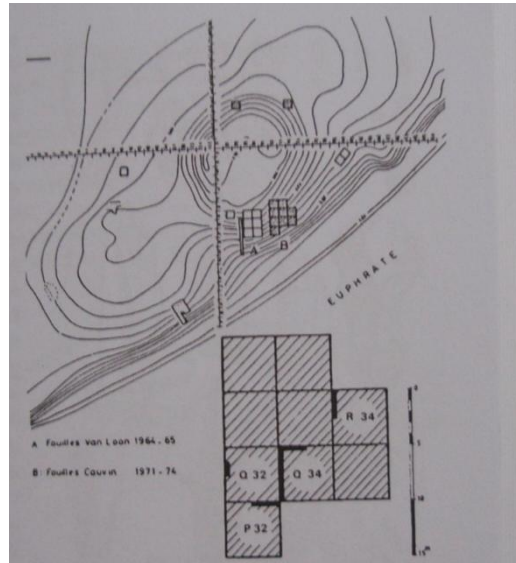
Εικόνα 71. Κυκλική οικία, Ιεριχώ (Kenyon 1960)

Μάλιστα, η ανθρωπολογική μελέτη του σκελετικού υλικού αποδεικνύει πως οι κάτοικοι της Ιεριχούς αποτελούν τους συνεχιστές των Νατουφίων, οπότε είναι λογικό να διατηρηθούν τα ταφικά έθιμα και οι σχετικές δοξασίες, οι οποίες διαχρονικά έχει αποδειχτεί πως είναι βαθιά ριζωμένες στη συνείδηση του ανθρώπου (Σαμψών 2007, 93).

ii. ΣΥΡΙΑ

Mureybet

Στη βόρεια Συρία, στη δυτική όχθη του Ευφράτη, ήρθε στο φως θέση της Πρωτονεολιθικής και Προκεραμικής Νεολιθικής Α με σημαντικά κινητά και ακίνητα ευρήματα. Τα ανασκαφικά δεδομένα κατέδειξαν πως στην πρώτη φάση της θέσης (8500-8300 π.Χ.), τη λεγόμενη Mureybet I (Α και Β), οι νατούφιες επιδράσεις είναι εμφανείς. Συγκεκριμένα, τα μέλη της κοινότητας ασχολούνται με το κυνήγι και με το ψάρεμα και πιθανότατα ζούσαν μόνιμα στην θέση αυτή. Η δεύτερη φάση χρονολογείται στα 8300-8200 π.Χ. και θεωρείται επινατούφια ή πρωτονεολιθική. Η επόμενη φάση (Mureybet II) ανήκει στην Προκεραμική Νεολιθική Α (περίπου 8200-8000 π.Χ.). Ενώ τέλος υπάρχει και η φάση Mureybet III που χρονολογείται στα 8000-7600 π.Χ. (Cauvin 1972, 1973).

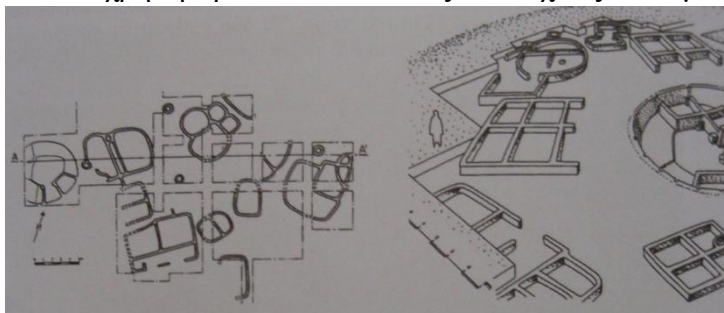

Εικόνα 72. Τοπογραφικό σχέδιο της θέσης Mureybet (Σαμψών 2007, εικ. 59)

Σε όλες τις φάσεις ανεγείρονται κυκλικά κτήρια, εκτός από την τελευταία, στην οποία παρατηρείται μετάβαση σε οικοδομήματα τετράγωνης κάτοψης. Παρόλα αυτά, καθ' όλη την ιστορικά πορεία της θέσης, έχουν έρθει στο φως δευτερογενείς ταφές κάτω από τα δάπεδα των οικιών (Cauvin 1972).

Jefer el Ahmar

Η χρήση κρανίων σε τελετές που σχετίζονται με τους νεκρούς και τα σχετικά

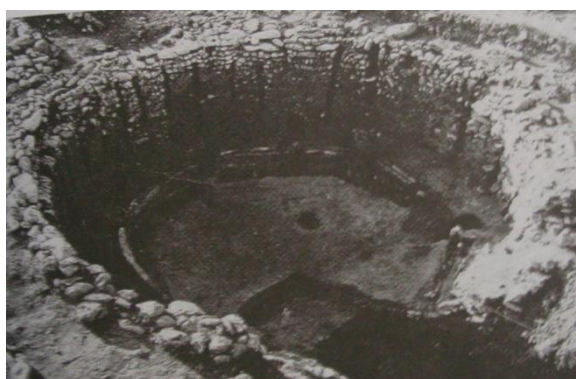

Εικόνα 73. Κατόψεις κτηρίων, Jefer el Ahmar (Σαμψών 2007, εικ. 61)

έθιμα επιβεβαιώνεται και από μια κυκλική εστία η οποία ήρθε στο φως στον οικισμό Jefer el Ahmar στο βόρειο Λεβάντε (Levant),

ο οποίος εντάσσεται στα 8700-8500 π.Χ. (Stordeur et

al. 1996· Stordeur 2001). Η οικία αυτή φέρει μια ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική ιδιοτυπία, καθώς το εσωτερικό του είναι διευθετημένο σε κελιά και πεζούλια. Σε μια οπή στους χώρους αυτούς είχαν τοποθετηθεί ανθρώπινα κρανία· έθιμο που πιθανότατα απηχεί σύνδεση με τη λατρεία των κρανίων και τη χρήση τους στις ταφικές ιεροτελεστίες, που απαντούν στις νατούφιες θέσεις.

Εικόνα 74. Κυκλικό υπόγειο κτήριο, Jerf el Ahmar (Σαμψών 2007, εικ. 64)

EI – Kerkh

Η θέση EI – Kerkh βρίσκεται στη βόρεια Συρία και υπάγεται στο Β. Λεβάντε. Χρονολογείται στην Προκεραμική Νεολιθική Β έως και την Κεραμική Νεολιθική (Hudson et al. 2003). Η Προκεραμική Νεολιθική Β (φάση EI-Rouj 1) στη Συρία συμπίπτει χρονολογικά με την Ακεραμική στην Ανατολία και το ανατολικό Αιγαίο, το στρώμα X στην Κνωσό και την Ακεραμική Νεολιθική του ελλαδικού χώρου γενικότερα (Tomking 2008, πίν. 3.1, 22). Συγκεκριμένα οι ραδιοχρονολογήσεις στη θέση τοποθετούν την Προκεραμική Νεολιθική Β στα 7646-7482 π.Χ. περίπου.

Εικόνα 75. Χάρτης της βόρειας Συρίας με τη θέση el-Kerkh (Hudson et al. 2003, εικ. 1).

Και στο El – Kerkh παρατηρείται η τήρηση των ταφικών εθίμων που εφαρμόζονται στη Συροπαλαιστίνη. Συγκεκριμένα, οι ταφές, συμπεριλαμβανομένων και των παιδικών, πραγματοποιούνται κατά κύριο λόγο κάτω από τα δάπεδα κατασκευών. Παρόλα αυτά, δεν είναι σαφές κατά πόσο τα κτίσματα αυτά ήταν ακόμη σε χρήση όταν ενταφιάστηκαν οι νεκροί. Συνήθως, οι ταφές είναι μεμονωμένες. Μόνο σε έναν τάφο βρέθηκε διπλή ταφή βρεφών. Όσον αφορά τα κτερίσματα, βρέθηκαν μόνο σε παιδικούς τάφους.

Αξιομνημόνευτη είναι μια ταφή νεογνού πιθανότατα στην άμεση περιγεννητική περίοδο που διαφέρει από τις υπόλοιπες. Βρέθηκε στη ΝΔ γωνία της κατασκευής 153, εντός ορθογωνίου λάκκου. Επάνω στο στήθος του βρέφους είχε τοποθετηθεί ένα κομμάτι πυριτόλιθου μήκους 11 εκ.

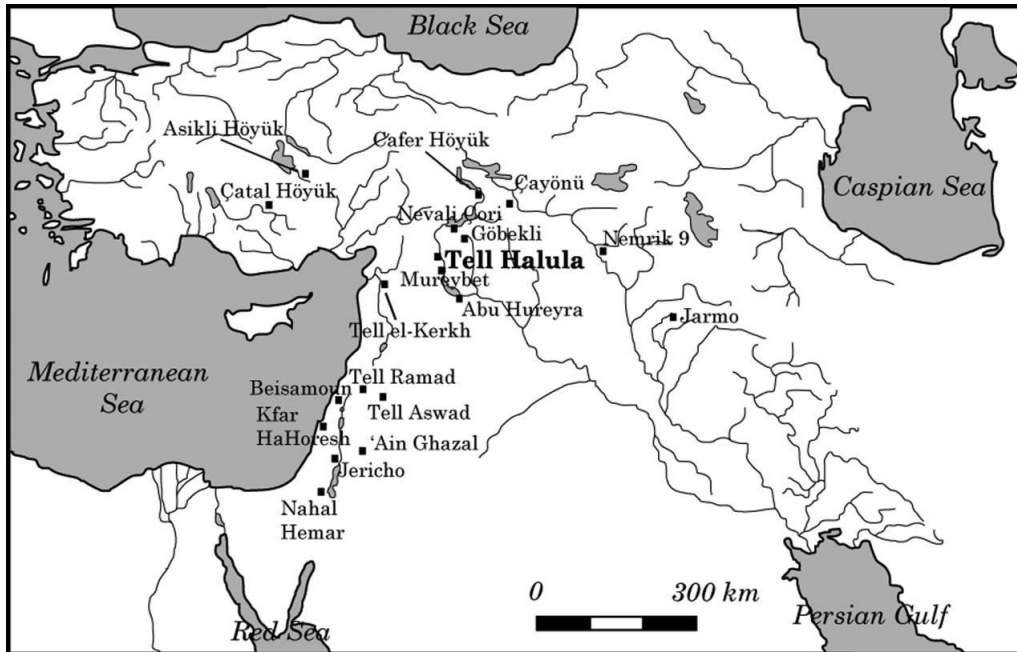

Εικόνα 76. Η παιδική ταφή της κατασκευής 153(Hudson et al. 2003, εικ. 1).

Τέλος, οι οστεολογικές μελέτες που έγιναν σε κρανιακά θραύσματα βρέφους από την Προκεραμική Νεολιθική Β κατέδειξαν πως έπασχε από αναιμία, πορώδη υπερόστωση, όπως επίσης ότι έφερε πόρους στους οφθαλμικούς κόγχους (κατάσταση γνωστή ως *orbitalia cribria*).

Tell Halula

Πρόκειται για μια ακόμη θέση της Προκεραμικής Νεολιθικής Β (PPNB), η οποία εκτείνεται στην κοιλάδα του Ευφράτη, στη Β. Συρία. Σε γενικές γραμμές από τις συνολικά 114 ταφές που ήρθαν στο φως μαρτυρείται ότι σε γενικές γραμμές και στο Tell Halula ακολουθείται η νόρμα που εφαρμόζεται και σε άλλες σύγχρονες θέσεις αναφορικά με τα ταφικά έθιμα (Guerrero et al 2009).

Εικόνα 77. Χάρτης της Συρίας με τη θέση Tell Halula (Guerrero et al 2009, εικ.1).

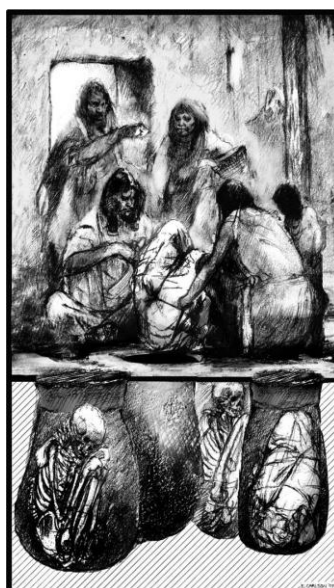
Όλες οι ταφές βρέθηκαν κάτω από τις οικίες, οι οποίες όμως είναι πλέον ορθογώνιες. Η διαφορά με άλλες θέσεις της Συροπαλαιστίνης είναι πως σχεδόν όλες οι ταφές (111/114) πραγματοποιούνται κάτω και πλησίον της εισόδου του κεντρικού δωματίου κάθε οικίας, ενώ σε άλλες θέσεις δεν υπάρχει συγκεκριμένο σημείο κάτω από τα δάπεδα των οικιών (π.χ. Abu Hureyra). Συνεπώς, και σε αυτήν την περίπτωση παρατηρείται προσπάθεια σύνδεσης των νεκρών με τους ζώντες μέσω της οικίας, η οποία θεωρείται ο συνεκτικός κρίκος τους. Υπάρχει βέβαια και το ενδεχόμενο το είδος των ταφών αυτών να αποτελεί απλώς λύση για την έλλειψη χώρου (Düring 2001).

Όλοι οι τάφοι ήταν λακκοειδείς κυκλικοί – ωοειδείς και κτερισμένοι, σε αντίθεση με προκεραμικές θέσεις του νότιου Levant. Μάλιστα, παρατηρείται πως οι ταφές παιδιών έως 4 χρονών έχουν πολλά κτερίσματα.

Εικόνα 78. Παιδική ταφή. Συρία, Tell Halula (Guerrero et al 2009, εικ.6).

Αξιομνημόνευτη παιδική ταφή από το Tell Halula είναι η ταφή δύο παιδιών – που αποτελεί και το μοναδικό παράδειγμα ομαδικής ταφής– τοποθετημένα σε καλάθια, το ένα πάνω από το άλλο, μέσα σε τάφο που προοριζόταν βάσει μεγέθους του για μεμονωμένη ταφή ενήλικα.

Εικόνα 79. Αναπαράσταση ταφών σε συνεσταλμένη στάση κάτω από τα δάπεδα οικιών (Guerrero et al 2009, εικ.8)

iii. ΙΣΡΑΗΛ

Atlit-Yam

Στο Ν. Λεβάντε, στη θέση Atlit-Yam έχει αποκαλυφθεί οικισμός της Προκεραμικής Νεολιθικής Γ (π. 7253-6212 π.Χ.) (Galili et al 2005). Η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως οικιστικές κατασκευές αλλά και ταφές. Οι περισσότεροι τάφοι συνιστούν αβαθείς τάφους και στην πλειονότητά τους βρέθηκαν προσαρτημένοι σε κάποια κατασκευή ή κάτω από αυτήν. Βρέθηκαν πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές καθώς και μεμονωμένες αλλά και ομαδικές ταφές, αλλά και μεμονωμένα κρανία. Από το σύνολο των ταφών της θέσεως, οι 24 ανήκαν σε παιδιά.

Αναλυτικότερα, σε δύο τάφους βρέθηκαν διπλές παιδικές ταφές. Στον πρώτο είχαν ενταφιαστεί δύο παιδιά ηλικίας 4-5 χρονών και 6-7 χρονών και στο δεύτερο 3-4 και 5-6 χρονών αντίστοιχα. Βέβαια, ο γενικός κανόνας δεν υπαγορεύει τις παιδικές ταφές να γίνονται ξεχωριστά όταν πρόκειται για ομαδικές ταφές, αλλά αντιθέτως έχουν βρεθεί παιδιά και δίπλα σε ενήλικους. Τα νεογέννητα βρέφη ενταφιάζονται κατά κανόνα κάτω από τα δάπεδα των οικιών, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι από τις 24 παιδικές ταφές μόνο οι 6 ήταν κτερισμένες.

Κι σε αυτή τη θέση, λοιπόν, διαπιστώνεται πως και στην Προκεραμική Νεολιθική εξακολουθούν να εφαρμόζονται τα ίδια ταφικά έθιμα με το νατούφιο πολιτισμό και το μεσολιθικό ελλαδικό χώρο.

Horvat Galil

Στη Δ. Γαλιλαία ήρθε στο φως η θέση Horvat Galil, η οποία βάσει της λιθοτεχνίας της εντάσσεται στη Προνεολιθική Β, στην 8η χιλιετία π.Χ. (Hershkovitz & Gopher 1988). Οι παιδικές ταφές της συγκεκριμένης θέσης ρίχνουν φως τόσο στη διαχείριση της παιδικής θνησιμότητας όσο και στα εφαρμοζόμενα ταφικά έθιμα, δεδομένου ότι παρατηρούνται κοινά ταφικά έθιμα με την υπόλοιπη Συροπαλαιστίνη, τα οποία αποτελούν συνέχεια των αντίστοιχων του νατούφιου πολιτισμού. Οι ταφές, λοιπόν, που ήρθαν στο φως είναι πρωτογενείς και δευτερογενείς, οι νεκροί θάβονται σε συνεσταλμένη στάση, ενώ τα παιδιά βρίσκονται ανέπαφα στον πρωταρχικό τους τάφο, χωρίς να παρατηρείται σε αυτά αποκόλληση του κρανίου, όπως εφαρμόζεται συχνά στους ενήλικες.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει για μια ταφή παιδιού 6-7 χρονών που βρέθηκε θαμμένο μαζί με νεαρή γυναίκα σε αβαθή λακκοειδή τάφο κάτω από επιχρισμένο δάπεδο κατασκευής. Από το παιδί βρέθηκαν δύο μεγάλα τμήματα της κάτω γνάθου του, πλησίον της κάτω γνάθου της γυναίκας, μερικά μικροσκοπικά θραύσματα μακρών οστών καθώς και δόντια. Η παιδική αυτή κάτω γνάθος αποτελείται από δύο κλάδους και το οπίσθιο τμήμα του τόξου της. Το ύψος του κλάδου της κάτω γνάθου είναι 51 χιλ. και το πλάτος 33 χιλ.

Τα δόντια του παιδιού που βρέθηκαν ήταν τα νεογιλά αλλά και μόνιμα που δεν είχαν ακόμα ανατείλει και βρίσκονταν σε καλή κατάσταση. Δεν εμφάνιζαν τερηδόνα ή σημεία υποπλασίας, ενώ ο πλάγιος κοπήρας δεξιά της κάτω γνάθου είχε σημεία μηχανικής καταπόνησης που έγιναν προ του θανάτου.

iv. ΙΟΡΔΑΝΙΑ

‘Ain Ghazal

Στην Ιορδανία, στην πρόιμη νεολιθική θέση ‘Ain Ghazal (7η χιλιετία π.Χ.), στη Δ. Όχθη του Wâdi Zarqa, έχουν εντοπιστεί λακκοειδείς ταφές κάτω από επιχρισμένα δάπεδα, που ακολουθούν το συρμό της Επιπαλαιολιθικής και προκεραμικής Νεολιθικής. Μεταξύ άλλων, βρέθηκαν δύο παιδιά και τέσσερα βρέφη, τα οποία ήταν σε συνεσταλμένη στάση και κείτονταν στο πλάι (Rollefson 1984).

Netiv Hagdud

Στην Κοιλιάδα του Ιορδάνη, στις παρυφές του Wadi Bakar ήρθε στο φως θέση που εντάσσεται στην Προκεραμική Νεολιθική και πιθανότατα εγκαταλείφθηκε περίπου 9500-9400 BP. Οι οικιστικές αρχιτεκτονικές κατασκευές ήταν ορθογώνιες αλλά και ωειδείς (Bar-Yosef, Gopher, Tchernov, Kislev 1991).

Οι ταφές πραγματοποιούνταν κάτω από τα δάπεδα οικιών, των οποίων οι κατόψεις ήταν κυκλικές ή ωειδείς, αλλά και σε ανοιχτούς χώρους καθώς και σε εγκαταλελειμμένα κτήρια. Όλες οι ταφές –πλην μίας– ήταν μεμονωμένες και οι τάφοι συνιστούσαν αβαθείς λάκκους. Οι νεκροί ήταν σε συνεσταλμένη ή ημι-συνεσταλμένη στάση, ενώ κανένας τάφος δεν ήταν κτερισμένος. Τέλος, ενώ όλοι οι ενήλικες

βρέθηκαν χωρίς κρανία, οι σκελετοί όλων των παιδιών κάτω των 10 χρόνων βρέθηκαν άθικτοι. Δυστυχώς λόγω της κακής διατήρησης των οστών, είναι δύσκολο να αντληθούν συγκεκριμένες πληροφορίες.

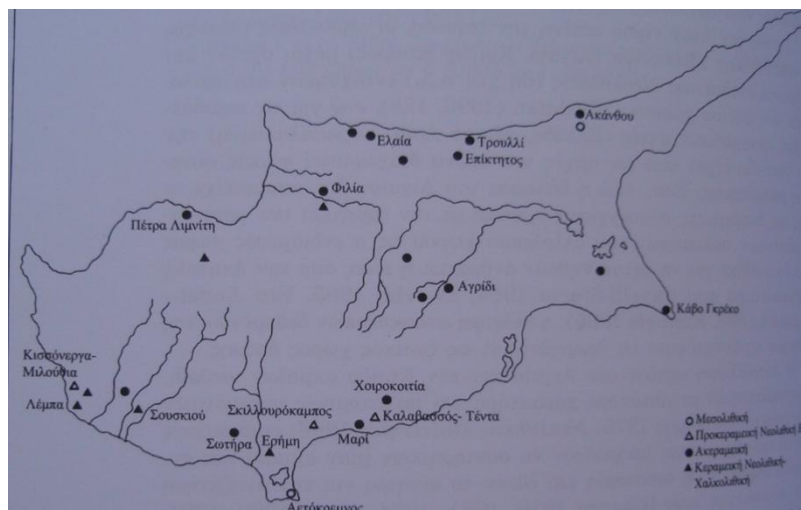
**Εικόνα 80. Κτήριο, Netiv Hagdud
(Σαμψών 2007, εικ. 57)**

Εικόνα 81. Παιδική ταφή in situ, Netiv Hagdud, Ιορδανία (Bar-Yosef, Gopher, Tchernov, Kislev 1991, εικ. 8)

8. ΚΥΠΡΟΣ

Η Κύπρος, νησί που απέχει 65 μίλια χλ. από την Τουρκία, 105 χλ. από τη Λατάκια της Συρίας, 400 χλ. από τη Ρόδο, 600 χλ. από την Κρήτη και 800 χλ. από την ηπειρωτική Ελλάδα, θεωρήθηκε αρχικά ότι αποτέλεσε απλώς το προγεφύρωμα της μετάδοσης ιδεών, αλλά και της μετακίνησης ανθρώπων, εντασσόμενη στη “φιλοσοφία του άδειου χώρου”. Παρόλα αυτά, οι στρωματογραφημένες ακεραμικές αποθέσεις που ήρθαν στο φως στην Κύπρο απέδειξαν πως στο νησί ήδη από την ακεραμική Νεολιθική και παλαιότερα είχαν αναπτυχθεί αυτόνομοι και αυτόνομοι πολιτισμοί (Ευστρατίου&Κυριάκου 2011· Θεοχάρης 1973). Μάλιστα πρέπει να επισημανθεί πως η κυπριακή προκεραμική/ακεραμική φάση ταυτίζεται με τη Μεσολιθική περίοδο του Αιγαίου και γι’ αυτό το λόγο μελετάται στην παρούσα εργασία (Κατσαρού 2001).

Εικόνα 82. Χάρτης με προϊστορικές θέσεις της Κύπρου (Σαμψών 2007, εικ. 234)

Η ακεραμική περίοδος της Κύπρου διαιρείται στην αρχαιότερη φάση και στη νεότερη. Η πρώτη εντάσσεται μεταξύ της πρώιμης/ύστερης 10ης χιλιετίας και των μέσων/τέλους της 9ης χιλιετίας. Η φάση αυτή είναι σύγχρονη της Πρωτονεολιθικής και ΠΝ Α της Συροπαλαιστίνης αλλά και με τα αρχαιότερα στρώματα του σπηλαίου του Κύκλωπα στα Γιούρα (Σαμψών 2001) και με τη θέση Μαρουλάς στην Κύθνο (Σαμψών *et al* 2006). Και οι τρεις προαναφερθείσες θέσεις εντάσσονται στην 9η χιλιετία π.Χ. και φέρουν κοινά χαρακτηριστικά αναφορικά με τον πολιτισμό και τις

οικονομικές – παραγωγικές δραστηριότητες που σχετίζονται κατά κύριο λόγο με τη θηρευτική δραστηριότητα (Σαμψών 2007, 338 και Simmons 1999).

Οι πρωιμότεροι οικισμοί της Κύπρου, θέσεις Σιλλουρόκαμπος –Παρεκκλησιά και Κισσόνεργα –Μυλούθκια, ανάγονται στην 9η χιλ. π.Χ., ενώ στην ακεράμικη Νεολιθική ανάγονται οι θέσεις Ακρωτήρι-Αετόκρεμνος, Καλαβασός-Τέντα και Χοιροκοιτία.

Εικόνα 83. Κάτοψη της Χοιροκοιτίας (Μαντζουράνη 2001, εικ. 3)

Αναλυτικότερα, η θέση Ακρωτήρι-Αετόκρημος της Κύπρου –μια βραχοσκεπή που κατέρρευσε– είναι μια προνεολιθική θέση, που ανάγεται σε πολύ πρωιμότερους χρόνους από την ακεραμική Νεολιθική. Συγκεκριμένα, χρονολογείται στα μέσα της 11ης χιλιετίας Π.Σ., δηλαδή περίπου στα 10000-9500 π.Χ. (Wigand & Simmons 1999, 208), είναι δηλαδή σύγχρονη με την Ύστερη Νατούφια φάση ή Πρωτονεολιθική της Συροπαλαιστίνης.

Εικόνα 84. Τμήμα της ανασκαφής, Ακρωτήρι-Αετόκρεμος (Μαντζουράνη 2001, εικ. 2)

Η θέση Ακρωτήρι θεωρείται πως κατοικήθηκε πιθανότατα από πληθυσμούς από τις ακτές της Συρίας, βάσει γεωγραφικών κριτηρίων αλλά και λόγω της κοινής λιθοτεχνίας που απαντά στο Ακρωτήρι και την Παλαιστίνη (Simmons 1999, 320-321).

Ο πολιτισμός αυτής της φάσης τελικά παρήκμασε, καθώς δεν κατόρθωσε να εξεύρει νέες παραγωγικές μεθόδους, εξαντλώντας εν τέλει τους φυσικούς πόρους που είχε στη διάθεσή του. Ο απομονωτισμός αυτός οφείλεται στην παντελή απουσία επαφών με την ηπειρωτική χώρα (Σαμψών 2007, 340).

Διαφοριστικά για το παιδί στην ακεραμική Κύπρο είναι τα στοιχεία που ήρθαν στο φως στη θέση Καλαβασό – Τέντα, στη νότια ακτή του νησιού, στην κοιλάδα του Βασιλικού. Πρόκειται για οικισμό που εντάσσεται μεταξύ 7η-6ης χιλιετίας π.Χ., ενώ οι ραδιοχρονολογήσεις υπέδειξαν και μια πρωιμότερη

Εικόνα 85. Κυκλικά κτήρια στην Καλαβασό (Todd 1998)

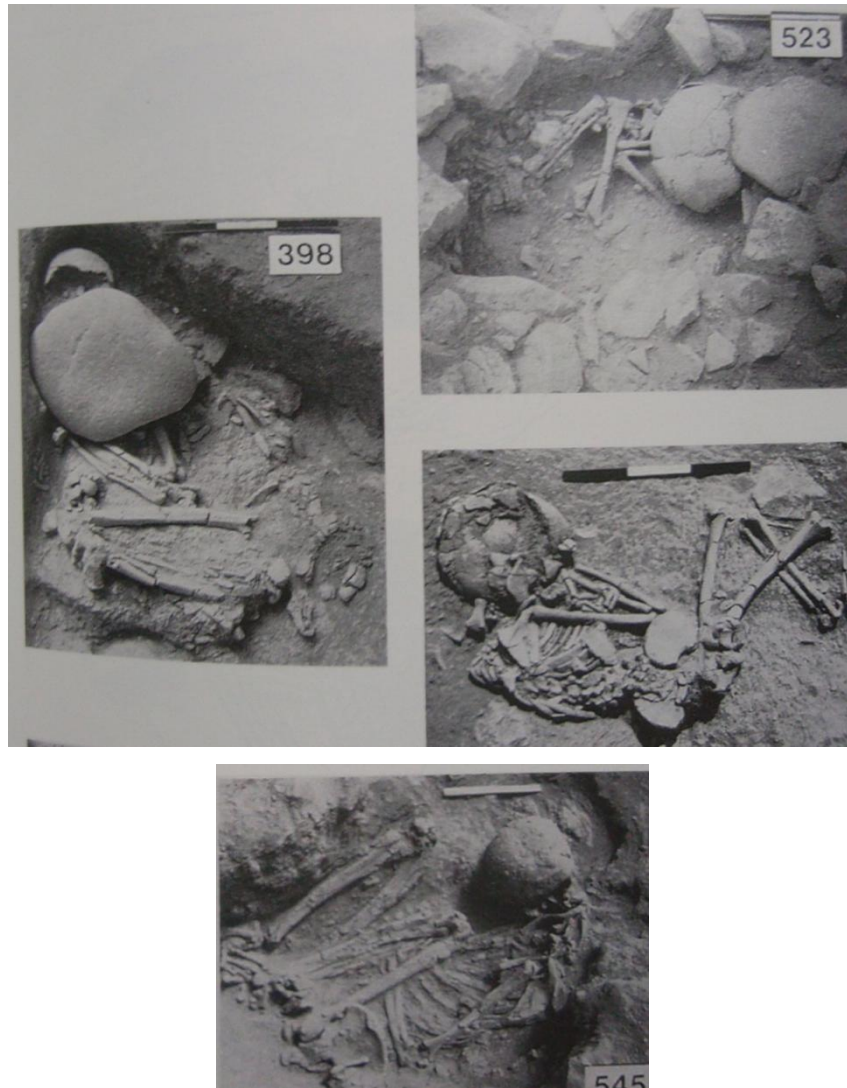
χρονολόγηση (Todd 2001, 100). Στον εν λόγω οικισμό οι ταφές ακολουθούν την ίδια τυπική πρακτική που απαντά στην Συροπαλαιστίνη και την Ανατολία αλλά και στον ελλαδικό χώρο, αυτή της χρήσης του χώρου κάτω από τα δάπεδα. Βρέθηκαν όμως και ταφές εκτός κτηρίων (Todd 1987· Moyer 2005).

Όσον αφορά το παιδί, παρατηρείται μεγάλη παιδική θνησιμότητα καθώς έχουν έρθει στο φως ομαδικές παιδικές ταφές, παρότι οι ενήλικες βάσει παλαιοπαθολογικών μελετών τρέφονταν επαρκώς. Συνήθης ασθένεια των τελευταίων ήταν η θαλασσαιμία (Σαμψών 2007, 333).

Τα ταφικά έθιμα εφαρμόζονταν σε όλες τις ηλικίες και δεν διακρίνεται κάποιο ιδιαίτερο έθιμο μόνο για τα παιδιά. Έτσι, όλοι, ανεξαρτήτως ηλικίας, ενταφιάζονταν σε μεμονωμένους λακκοειδείς τάφους, σε συνεσταλμένη στάση (Moyer 2005).

Η μελέτη που έγινε σε νεογέννητο βρέφος –μεταξύ άλλων– που ήρθε στο φως σε πηγάδι της Προκεραμικής Νεολιθικής Β στα Μυλούθκια, δεν έδειξε σκελετικές ανωμαλίες ή άλλες παλαιοπαθολογικές βλάβες. Από την άλλη, η μελέτη του σκελετικού υλικού που προέρχεται από παιδί περίπου 6-10 χρονών έδειξε πως το βραχιόνιο οστό έφερε οπή με λεπτό διάφραγμα. Επίσης, σώθηκαν παιδικά ή εφηβικά δόντια, μεταξύ των οποίων αρκετοί κοπτήρες και τμήματα της κάτω γνάθου παιδιών ή/και εφήβων (Fox, Lunt & Watt 2003, 43).

Στην Χοιροκοιτία οι ανασκαφές έφεραν στο φως σκελετικά κατάλοιπα που ανάγονται από την 7η χιλ.-αρχές 6^{ης} χιλ. π.Χ. και εντάσσονται στην Προκεραμική Νεολιθική της Κύπρου (Dikaios 1953· Le Brun 1984, 1989, 1994· Le Brun & Daune-Le Brun 2003). Κάτω από διάφορα σημεία των δαπέδων των κυκλικών κατοικιών της θέσης, ήρθαν στο φως πολυάριθμες ταφές, με το ποσοστό των νεογέννητων παιδιών να είναι ιδιαίτερα υψηλό. Συγκεκριμένα, επισημάνθηκαν 109 βρέφη κάτω του ενός έτους ανάμεσα στους 240 νεκρούς. Το ποσοστό αυτό που ανέρχεται στο 91%, είναι ιδιαίτερα υψηλό, καθώς συνήθως κυμαίνεται από 43% - 52% (Dupâquier 1979).

Εικόνα 86. Τάφοι της Χοιροκοιτίας (Μαντζουράνη 2001, εικ. 10)

Η υψηλή θνησιμότητα οφείλεται είτε σε συγκεκριμένους παθολογικούς παράγοντες που οδηγούν στο θάνατο τα έμβρυα και τα νεογέννητα βρέφη (π.χ. οστεοπόρωση (αλλοιώσεις πορώδους τύπου) συχνή σε παιδιά και εφήβους, που είναι ένδειξη κακής υγείας), είτε στη βρεφοκτονία (Molleson 1991), είτε ακόμα και σε συγκεκριμένες ταφικές πρακτικές που επέτρεψαν την καλύτερη διατήρηση του βρεφικού σκελετικού υλικού, είτε, τέλος, σε άνισα αρχαιολογικά ευρήματα (Le Mort 2008).

Όσον αφορά τα ταφικά έθιμα, παρατηρείται η εφαρμογή κοινών εθίμων σε όλους τους νεκρούς ανεξαρτήτως ηλικιακής ομάδας. Οι τάφοι είναι λακκοειδείς, συνήθως μικρού μεγέθους και οι νεκροί βρίσκονται σε συνεσταλμένη θέση –οι ενήλικες βέβαια είναι ιδιαίτερα λυγισμένοι, γεγονός που οφείλεται πιθανότατα στο μεγαλύτερο όγκο τους από αυτόν των παιδιών. Ο προσανατολισμός τους ποικίλει, με

συνηθέστερη στάση να είναι γερμένοι προς τη δεξιά πλευρά, ενώ λιγότερο δημοφιλής είναι η στάση με το πρόσωπο προς το έδαφος (Le Mort 2008, 26-27).

Τα κτερίσματα σπανίζουν· περίπου στο ¼ των τάφων βρέθηκαν μεγάλες πέτρες ακουμπισμένες στο σώμα των νεκρών κι από το ποσοστό αυτό το μεγαλύτερο μέρος ανήκε σε ενήλικες. Σε λιγοστές βρεφικές ταφές βρέθηκαν ακατέργαστες πέτρες. Επιπλέον, ως κτερίσματα σε ταφές βρεφών βρέθηκαν και οστά ζώων, ενώ, κάποια κοσμήματα και εργαλεία από πυριτόλιθο και οστά που βρέθηκαν σε ταφές ενηλίκων και παιδιών, δεν είναι βέβαιο για ποιον από όλους τους νεκρούς προορίζονταν (Dikaios 1953, Le Brum 1984, 1989).

Στη θέση Σιλλουρόκαμπος–Παρεκκλησιά τα σκελετικά κατάλοιπα είναι λιγοστά και δεν μας επιτρέπουν να εξάγουμε πολλές πληροφορίες. Παρόλα αυτά, δεν παρατηρείται κάποια ιδιαίτερη μεταχείριση των νεκρών βρεφών (Crubézy et al. 2003).

Σε μια γενικευτική προσέγγιση, η μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων αλλά και των εφαρμοζόμενων εθίμων των σχετικών με τις ταφές των ακεραμικών αυτών πολιτισμών στην Κύπρο οδήγησε στο συμπέρασμα πως σχετίζονται με τον πολιτισμό των νατουφίων της εγγύς ανατολικής ακτής. Συγκεκριμένα, στην Κύπρο ήρθαν στο φως κυκλικά κτίσματα, κάτω από τα οποία πραγματοποιούνταν ταφές. Επίσης, η χρήση ώχρας και η τοποθέτηση λίθων επάνω στο σώμα των νεκρών παραπέμπουν σε αντίστοιχες ταφικές πρακτικές των Νατουφίων, οι οποίες εξακολούθησαν να εφαρμόζονται ακόμη και μέχρι την Κεραμική Νεολιθική σε όλη τη γεωγραφική ζώνη της Εύφορης Ημισελήνου (Bienert 1991, 9-23).

Οι ομοιότητες αυτές στην αρχιτεκτονική αλλά και στα ταφικά έθιμα οδηγεί με ενάργεια στο συμπέρασμα πως οι κάτοικοι της Κύπρου έφτασαν στο νησί από κάποια περιοχή των ανατολικών μεσογειακών ακτών, έπειτα από ισχυρή πίεση που τους ασκήθηκε λόγω της πληθυσμιακής αύξησης. Έτσι, ερχόμενοι στο νησί έφεραν μαζί τους την τεχνογνωσία τους, τη σχετική με τη λιθοτεχνία και την αρχιτεκτονική των κυκλικών κτηρίων, αλλά και τα ήθη και έθιμά τους (Simmons 1999, 320).

Πιθανολογείται πως ο πρώτος αποικισμός του νησιού πραγματοποιήθηκε κατά την 10η χιλιετία π.Χ., οπότε μέχρι τότε η ναυσιπλοΐα θα είχε εξελιχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό (Fairbanks 1989), καθώς οι άποικοι διένυσαν είτε 60χλμ. μεταξύ Κύπρου–Μ. Ασίας (Stanley-Price 1977a), είτε 80χλμ. μεταξύ Αγίου Ανδρέα ν τuΡιζοκάρπασσου–Συρίας (Held 1989).

Βέβαια, στην πορεία ο κυπριακός πολιτισμός της Ακεραμικής Νεολιθικής χαρακτηρίζεται από συντηρητισμό σε σχέση με τους πολιτισμούς της Ανατολίας και της Συροπαλαιστίνης, από τους οποίους πιθανότατα προήλθε. Ο συντηρητισμός αυτός μπορεί να δικαιολογηθεί από τη γεωγραφική θέση του νησιού, καθώς είναι σχετικά απομακρυσμένο από τις ακτές, χωρίς ενδιάμεσους σταθμούς, δηλαδή μικρά νησιά, αλλά και περικλεισμένο από θάλασσα με μεγάλα βάθη, καθώς και από το μέγεθος του νησιού, το οποίο το έκανε άταρκες λόγω της μεγάλης ενδοχώρας που διαθέτει (Σαμψών 2007, 344-345).

9. Ταφικά έθιμα Μεσολιθικής περιόδου

Κατά τη Μεσολιθική περίοδο, οι νεκροί ενταφιάζονται τόσο σε σπήλαια όσο και σε ανοιχτούς χώρους, χωρίς να παρατηρείται διαχωρισμός του χώρου των νεκρών από αυτόν των ζώντων. Εύλογο είναι λοιπόν, οι χώροι κατοίκησης να χρησιμοποιούνται και ως χώροι ενταφιασμού είτε οι δεύτεροι εντοπίζονται σε πολύ μικρή απόσταση από τους πρώτους (Georgiadis 2011, 39).

Πέρα από τη μη ύπαρξη ιδιαίτερου διαχωρισμού του χώρου ζώντων και νεκρών, διαχωρισμός δεν παρατηρείται ούτε και μεταξύ των νεκρών. Αναλυτικότερα, οι ίδιοι τύποι τάφων χρησιμοποιούνται εξίσου για όλες τις ηλικιακές ομάδες καθώς και για τα δύο φύλα. Το γεγονός ότι μαζί με ενηλίκους ενταφιάζονταν και παιδιά καταδεικνύει με ενάργεια την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης στις μεσολιθικές κοινωνίες, με την κοινωνική θέση μάλιστα να είναι κληρονομική (Wright 1978).

Οι διαφορές που εντοπίζονται στις μεσολιθικές ταφές έγκεινται ουσιαστικά στον αρχιτεκτονικό τύπο των τάφων, στην ύπαρξη ή μη κτερισμάτων, στην εφαρμογή καύσης ή ενταφιασμού και τέλος στην εκ πεποιθήσεως διασπορά οστών. Βέβαια, η προσφιλέστερη μέθοδος ταφής είναι ο ενταφιασμός κι όχι η καύση, γεγονός που σημαίνει ότι τα περιορισμένα παραδείγματα καύσεων δεν μας επιτρέπουν να προβούμε σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τις ομάδες, ηλικιακές-κοινωνικές, στις οποίες εφαρμοζόταν η εν λόγω πρακτική (Georgiadis 2011, 39).

Κατά τη Μεσολιθική περίοδο στην Εγγύς Ανατολή παρατηρείται η λατρεία κρανίων (Bar-Yosef 1989), συνήθεια η οποία απαντά και κατά την Προκεραμική περίοδο. Σε νατούφιες θέσεις, η εκούσια αποκόλληση του κρανίου, η οποία κατά κύριο λόγο παρατηρείται στις πρωτογενείς ταφές, καθώς στις δευτερογενείς μπορεί να έχει γίνει ακουσίως κατά τη μεταφορά, εγκαινιάζεται στην Ύστερη Νατούφια φάση (Belfer-Cohen 1988, 305). Όμως, η πρακτική αυτή εφαρμόζεται μόνο σε ενηλίκους, ενώ οι παιδικοί σκελετοί αφήνονταν ανέπαφοι.

Συχνό φαινόμενο στις ταφές της Μεσολιθικής περιόδου είναι η αναμόγλευση των χωμάτων των ταφών είτε από ανθρώπους είτε από ζώα, αλλά και η διατάραξη των παλαιότερων ταφών από τους ενοίκους των διαφόρων σπηλαίων. Βέβαια, η ανεύρεση μεμονωμένων κρανίων αποκαλύπτει πως σε ορισμένες περιπτώσεις η αναμόγλευση αυτή δεν είναι τυχαία, αλλά σχετίζεται με συγκεκριμένα ταφικά έθιμα.

Στις προ-Νεολιθικές αλλά και τις Νεολιθικές κοινωνίες της Μέσης Ανατολής αλλά και της Τουρκίας ενδιαφέρονταν για τη διατήρηση της προγονικής μνήμης. Γι'

αυτό το λόγο, οι οικίες χτίζονται επάνω σε προγονικούς τάφους, και κρανία καθώς και άλλα αντικείμενα ξαναχρησιμοποιούνται στις τελετές θεμελίωσης νέων οικιών από γενιά σε γενιά (Hodder 2007, 114).

Διαφοροποίηση στη διαχείριση των νεκρών παιδιών δεν παρατηρείται. Τουναντίον, εφαρμόζονται τα ίδια ταφικά έθιμα με τους ενηλίκους. Η μόνη διαφορά παρατηρείται στη λατρεία των κρανίων, η οποία εφαρμόζεται μόνο σε κρανία ενηλίκων. Σε κανένα βρέφος δεν έχει βρεθεί το κρανίο αποκολλημένο από το σώμα του, όπως συμβαίνει στις ταφές των ενηλίκων. Συνεπώς, αναφορικά με αυτό το έθιμο μπορεί να επισημανθεί μια διαφορετική διαχείριση του σώματος των νεκρών παιδιών από τους ενήλικες (Hershkovitz & Gopher 1988, 123).

Αυτή η επιλεκτική αφαίρεση μελών του σώματος των νεκρών υποδηλώνει έναν ενεργό ρόλο αυτών των λειψάνων στη διατήρηση του παρελθόντος. Η διασπορά των λειψάνων αυτών αποκαλύπτει την προσπάθεια να θυμούνται τους προγόνους τους, όχι μόνο οι άμεσοι συγγενείς τους, αλλά όλη η κοινότητα. Το έθιμο αυτό δεν εφαρμόζεται στις παιδικές ταφές, γιατί πιθανότατα ο αδόκητος θάνατος παιδιών δεν τα έκανε επιλέξιμα να ενταχθούν στην κοινότητα των προγόνων λόγω της μικρής τους ηλικίας ή έστω ακόμη και να εντάσσονταν η μετάβασή τους δεν γινόταν με τέτοιο τελετουργικό τρόπο (Triantaphyllou 2008, 148).

Επιπλέον, τόσο στις ταφικές πρακτικές των μεσολιθικών θέσεων του ελλαδικού χώρου όσο και στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης και εν γένει της Ανατολής έχουν έρθει στο φως τόσο πρωτογενείς όσο και δευτερογενείς ταφές. Οι δευτερογενείς ταφές δεν σχετίζονται αποκλειστικά με κάποιο συγκεκριμένο ταφικό έθιμο, αλλά περισσότερο με πρακτικούς λόγους και συγκεκριμένα με τις μετακινήσεις των ημινομαδικών κοινοτήτων τροφοσυλλεκτών. Συγκεκριμένα, οι νεκροί αυτών των δευτερογενών ταφών είχαν αποβιώσει σε περιοχές μακριά από τους καταυλισμούς, όπου και θάβονταν και έπειτα ξεθάβονταν ώστε να επαναθαφτούν στο μόνιμο καταυλισμό τους, με την επιστροφή της ομάδας σε αυτόν. Βέβαια, συνηθέστερα μόνο τμήμα του σκελετού τους τελικά χρησιμοποιούνταν στις δευτερογενείς ταφές (Perrot 1966).

Η θέση των σκελετών ποικίλει, καθώς έχουν βρεθεί νεκροί σε ύπτια στάση, σε οκλάζουσα, ακόμη και καθιστή. Για τους σκελετούς των οποίων η στάση είναι ιδιαίτερα συνεπτυγμένη θεωρείται πως ράβονταν εντός δερμάτων ή ενταφιάζονταν με δεμένα τα μέλη τους (Σαμψών 2007, 77).

Επίσης, η πλειονότητα των μεσολιθικών και επιπαλαιολιθικών ταφών τόσο στην Ανατολή όσο και στον ελλαδικό χώρο ήταν ακτέριστες, ανεξαρτήτως της ηλικίας του νεκρού. Παρόλα αυτά, έχουν έρθει στο φως όστρεα –κυρίως του τύπου *dentalium*– τα οποία πιθανότατα ήταν ραμμένα επάνω στα ενδύματα των νεκρών καθώς και κοσμήματα, όπως διαδήματα και περιδέραια –σε οψιμότερες όμως χρονολογικά ταφές (Σαμψών 2007, 77· Garrod 1937).

Ένα άλλο ταφικό έθιμο που απαντά στις ταφές της Μεσολιθικής Κύθνου είναι η τοποθέτηση επάνω στο στήθος του νεκρού πλακών. Παράλληλά του απαντούν – μεταξύ άλλων– και σε ταφές στις θέσεις Ain Mallaha και el-Wad στην Παλαιστίνη (Perrot 1966, 461· Wright 1978), ενώ στο Φράγγθι στο στήθος των νεκρών τοποθετούνται μικρές πέτρες κι όχι πλάκες. Η πρακτική αυτή προφανώς σχετίζεται με κάποια μεταθανάτιο δοξασία, ίσως φόβο για το νεκρό, ενώ οι μικρές πέτρες στο Φράγγθι αποτελούν προσφορά προς το νεκρό από τα μέλη της κοινότητας (Cullen 1995, 282).

Στο πλαίσιο μιας γενικής αποτίμησης, επισημαίνεται πως οι εφαρμοζόμενες ταφικές πρακτικές που παρατηρούνται στα ανεσκαμμένα παραδείγματα του ελλαδικού χώρου και εντάσσονται στη Μεσολιθική περίοδο παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τις αντίστοιχες των Νατούφιων πληθυσμών της Μέσης Ανατολής. Στην πλειονότητά τους οι ταφές αυτές πραγματοποιούνται κάτω από τα δάπεδα. Μάλιστα, ταφές δίπλα στις οικίες ή κάτω από τα δάπεδά τους, απαντούν και στην Ακεραμική Κύπρο (Μαντζουράνη 1997), γεγονός που καταδεικνύει μια κοινή πολιτισμική έκφραση του τόξου Ανατολή–Κύπρος–Ελλάδα αναφορικά με το θάνατο και τη διαχείριση των νεκρών.

Αναλυτικότερα, στην Κνωσό της Κρήτης, στο Μαρουλά της Κύθνου, στις κυπριακές θέσεις αλλά και στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης και της Ανατολίας οι νεκροί ενταφιάζονται κοντά στους ζώντες και συγκεκριμένα, όπως αναλύθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, κάτω από τα δάπεδα κυκλικών ή και ορθογώνιων οικιών. Η εφαρμογή αυτής της πρακτικής συνεχίστηκε μέχρι και την Χαλκολιθική στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης συμπεριλαμβάνοντας όλες τις ηλικίες ανεξαιρέτως (Nagar & Eshed 2001, 32). Οι ταφές κάτω από τα δάπεδα των οικιών καταδεικνύει την προσπάθεια των ζώντων να διατηρήσουν την επαφή και τη συνέχεια με τους νεκρούς και να εξακολουθήσουν με αυτόν τον τρόπο νεκροί να αποτελούν μέλη της κοινότητας (Callaway 1963, 78). Πρόκειται για μια προσπάθεια “συζήτησης με τους

νεκρούς” από τα μέλη της οικογένειας και της κοινότητάς τους (Belfer-Cohen & Goring-Morris 2011, S212).

Μάλιστα, κάτω από τα δάπεδα των οικιακών χώρων συχνά ενταφιάζονται παιδιά. Δεν πρέπει όμως οι ταφές αυτές να θεωρηθούν απλώς ως μια εύκολη λύση για τον ενταφιασμό τους. Τουναντίον, η πρακτική αυτή περιβάλλεται με κοινωνικές αντιλήψεις και έθιμα που διέπουν τις μεσολιθικές κοινωνίες (Scott 1999, 96).

Εν τέλει το παιδί στις ακεραμικές αυτές κοινωνίες θεωρείται συστατικό στοιχείο της κοινωνίας και θεμέλιος λίθος της συνέχισης των οικογενειών. Για το λόγο αυτό επιλέγεται η ταφή του κάτω από τις οικίες, στο πλαίσιο της διατήρησης της αλληλουχίας των γενεών. Άλλωστε, το παιδί, όντας μικρό σε μέγεθος αλλά και σχετικά αμόλυντο σε σχέση με τους ενήλικες, μπορούσε να ενταφιαστεί χωρίς επιπτώσεις κάτω από τα δάπεδα οικιστικών χώρων.

Το γεγονός ότι τα παιδιά ενταφιάζονταν κάτω από τους οικιστικούς χώρους σε διάφορες θέσεις της Μεσολιθικής αλλά και της πρώιμης Νεολιθικής μαρτυρά το ρόλο και τη θέση των παιδιών στην κοινωνία στην οποία εντάσσονται. Συγκεκριμένα, υποδηλώνει το γεγονός ότι τα σώματα των παιδιών αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι για τη δημιουργία ιερών χώρων. Η πεποίθηση αυτή εντείνεται κατά τη Νεολιθική, περίοδο κατά την οποία ο θρησκευτικός συμβολισμός και οι τελετουργικές πρακτικές σημειώνουν άνθηση σε συνάρτηση με τις κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές που πραγματοποιούνται κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής. Στο ιδεολογικό αυτό πλαίσιο τα παιδιά γίνονται φορείς και αγωγοί του υπερβατικού στοιχείου, με αποτέλεσμα να κατέχουν και σημαντική θέση (Moses 2008, 45).

Πάντως, παρά τις ομοιότητες των ταφικών εθίμων στις μεσολιθικές, επιπαλαιολιθικές και προκεραμικές νεολιθικές κοινότητες, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις σε κάθε κλειστό οικιστικό πυρήνα. Τέτοιες διαφοροποιήσεις έγκεινται στο σημείο ταφής κάτω από τα δάπεδα ενδιαιτημάτων, η επιλογή κτέρισης ή μη και οι ομαδικές ή μεμονωμένες ταφές (Guerrero et al 2009, 387).

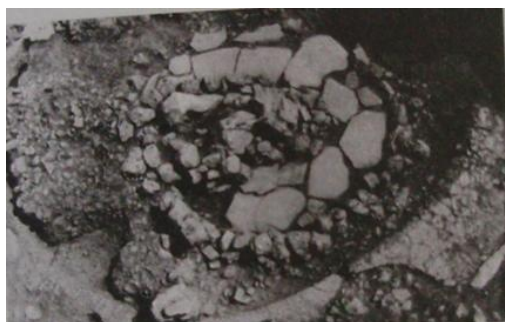
10. Επαφή Ανατολής και ελλαδικού χώρου κατά τη Μεσολιθική περίοδο

Στα προηγούμενα κεφάλαια διαπιστώθηκε πως ο μεσολιθικός πολιτισμός του Αιγαίου φέρει σημαντικές ομοιότητες με τους πολιτισμούς της Ανατολής.

Καταρχάς, η λιθοτεχνία είναι ένας τομέας ο οποίος αποκαλύπτει με ενάργεια την κοινή τεχνογνωσία που διαμορφώθηκε κατά την εξεταζόμενη περίοδο τόσο στις θέσεις της Μ. Ασίας και της Μέσης Ανατολής όσο και στις θέσεις του ελλαδικού χώρου. Η λιθοτεχνία, όπως ακροθιγώς αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, αποτέλεσε απόρροια αλλά και αίτιο, στο πλαίσιο μιας αμφίδρομης σχέσης αιτίου-αιτιατού, της εξέλιξης των παραγωγικών δομών και της οικονομίας των μεσολιθικών κοινωνιών, μάρτυρες της οποίας εντοπίζονται και στον ελλαδικό χώρο αλλά και στην Ανατολή εν γένει, αποκαλύπτοντας το συσχετισμό της πορείας των κοινωνιών αυτών.

Επιπλέον, μεταξύ των περιοχών αυτών, παρουσιάζεται μία κοινή γλώσσα έκφρασης των εθίμων των σχετικών με τις ισχύουσες σε αυτές τις κοινωνίες πεποιθήσεις και δοξασίες, κυρίως, όπως προαναφέρθηκε, τις σχετικές με τη μεταθανάτιο ζωή. Συγκεκριμένα, επισημαίνεται ο κοινός τρόπος ταφής και οι ταφές κάτω από τα δάπεδα, κυρίως κυκλικών κατασκευών.

Τα κοινά στοιχεία του υλικού πολιτισμού αλλά και της κοινής ιδεολογίας που ανιχνεύεται στο γεωγραφικό τόξο ελλαδικού χώρου – Κύπρου και Εγγύς Ανατολής καταδεικνύονται με ενάργεια από την κοινή αρχιτεκτονική. Συγκεκριμένα, όπως παρακολουθήσαμε, έχουν έρθει στο φως κυκλικά κτίσματα σε όλες τις προαναφερθείσες περιοχές και μάλιστα κάτω από τα δάπεδα των κτηρίων αυτών έχουν βρεθεί κατά κανόνα ταφές, τόσο ενηλίκων αλλά και ανήλικων, με την

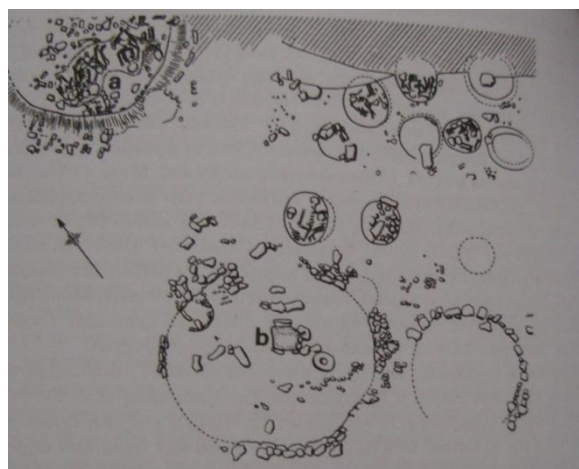
Εικόνα 87 Κτήριο των Natufians (Mellaart 1975)

τελευταία ομάδα να αποτελεί σε αρκετά παραδείγματα την πλειονότητα.

Αναλυτικότερα, ο τύπος αυτός των κυκλικών κτισμάτων κάνει την εμφάνισή τους τόσο στον πολιτισμό της Κεμπάρας (Kebaran) όσο και των Νατουφίων (13000-9500 π.Χ.) και απαντά στην Παλαιστίνη αλλά και στη Β. Συρία και την Α. Τουρκία. Αυτό συμβαίνει και κατά τις προκεραμικές περιόδους, αλλά όσο

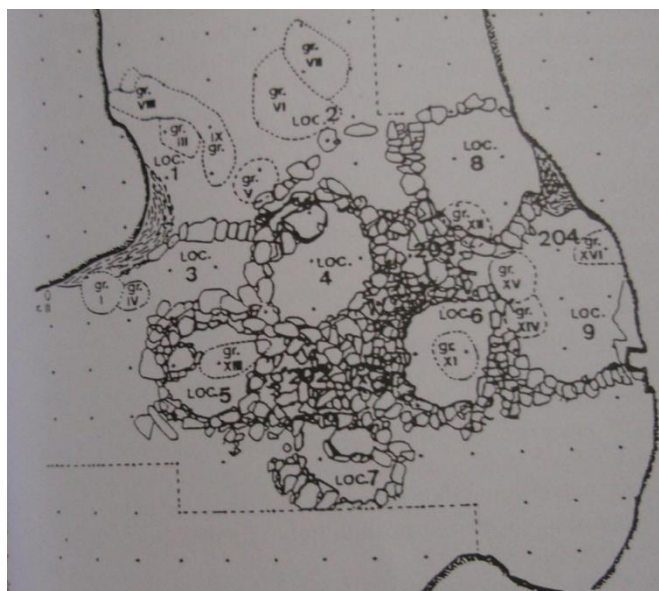
οδεύουν οι πολιτισμοί αυτοί στη νεολιθικοποίηση τόσο στρέφονται προς άλλους αρχιτεκτονικούς τύπους, με τα κυκλικά κτίσματα σταδιακά να εγκαταλείπονται (Σαμψών *et al* 2006, 52).

Η επιβίωση κυκλικών κτισμάτων και στην ακεραμική Νεολιθική περίοδο (Mellaart 1975, 131, 204) αποτελεί ουσιαστικά ένδειξη οπισθοδρόμησης, μαρτυρώντας την ελλιπή επαφή των περιοχών αυτών με τα γεωγραφικά πεδία όπου εκκολάπτονται οι νέες ιδέες και περνάνε σταδιακά στις παραγωγικές διεργασίες.

Εικόνα 88. Κυκλικά κτήρια του πολιτισμού Natufian (Mellart 1975)

Βέβαια, η διαπίστωση αυτή δεν αποτελεί και अपαράβατο κανόνα, καθώς τα κυκλικά κτίσματα, τα οποία σχετίζονται κατά κύριο λόγο με τη Μεσολιθική περίοδο δεν υποδηλώνουν απαραίτητα ημινομαδικούς καταυλισμούς (Lieberman 1998, 77). Παράδειγμα αποτελεί η Κύπρος η οποία παρότι χρησιμοποιεί τα κυκλικά αυτά κτήρια βρίσκεται πλέον σε στάδιο μόνιμης κατοίκησης (Σαμψών 2007, 342-343).

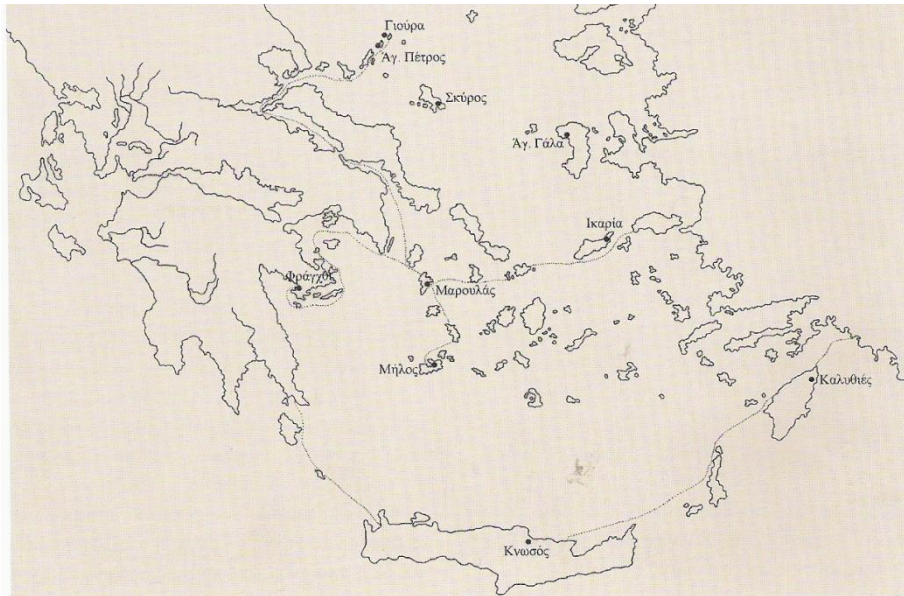

Εικόνα 89. Κυκλικά κτίσματα από το σπήλαιο Hayonim. (Σαμψών 2007, εικ. 52)

Άλλη μία απόδειξη των επαφών της Ανατολίας με τον ελλαδικό χώρο είναι η χρήση των όστρεων *dentalium*, τα οποία έχουν έρθει στο φως. Η διάδοση του όστρεου *dentalium*, το οποίο προέρχεται από τον Περσικό κόλπο (Hole & Flannery 1967), παρατηρείται σε διάφορες θέσεις του εσωτερικού της Εγγύς Ανατολής, μαρτυρώντας τις ανταλλαγές, τις μετακινήσεις και εν γένει την επικοινωνία των διάφορων επιπαλαιολιθικών θέσεων. Βέβαια, είναι δύσκολο να θεωρηθεί πως αποτελούσε προϊόν εμπορευματοποίησης, παρόλα αυτά τα όστρεα αυτού του τύπου ήταν σημαντικά αντικείμενα (Σαμψών 2007, 76). Φυσικά, οι μεταξύ τους επαφές μαρτυρούνται και από τη λιθοτεχνία (Σαμψών 2007, 70-71), στοιχείο όμως που δεν αποτελεί πεδίο πραγμάτευσης του παρόντος πονήματος. Πάντως, η παρουσία όστρεων *dentalium* τόσο κατά την Επιπαλαιολιθική περίοδο στο χώρο της Συροπαλαιστίνης όσο και στον ελλαδικό χώρο κατά τη Μεσολιθική περίοδο απηχεί μετακινήσεις και επαφές μεταξύ των δύο αυτών περιοχών, ομοιότητες που οφείλονται κατά κύριο λόγο στις επαφές που αναπτύχθηκαν μεταξύ ελλαδικού χώρου και Ανατολής.

Συγκεκριμένα, η επαφή του ελλαδικού χώρου και γενικότερα της μεσογειακής λεκάνης, με την Ανατολή πιθανότατα επιτεύχθηκε τόσο από την ξηρά όσο και από τη θάλασσα, μέσω της θαλάσσιας οδού του βορείου Αιγαίου, η οποία ακολουθεί τη γραμμή Ανατολή (και συγκεκριμένα ΒΑ Μ. Ασία) – νησιά βορείου Αιγαίου (Λήμνος, Άγ. Ευστράτιος) – Β. Σποράδες – ηπειρωτική χώρα. Η χάραξη αυτής της διαδρομής στηρίζεται στη μελέτη ποικίλων τομέων της ανθρώπινης δραστηριότητας έτσι όπως τα υλικά κατάλοιπα των μεσολιθικών αυτών πολιτισμών αποκαλύπτουν (Σαμψών 1996, 48).

Άλλη θαλάσσια οδός συνέδεε τη Μ. Ασία και την Ανατολή με το νοτιοανατολικό Αιγαίο. Συγκεκριμένα, τα ανασκαφικά δεδομένα του Μαρουλά της Κύθνου μαρτυρούν ότι η θαλάσσια επικοινωνία και στα νησιά του Αιγαίου ήταν έντονη ήδη από αυτήν την πρώιμη εποχή. Λόγω της γεωγραφικής θέσης της Κύθνου πιθανολογείται πως το νησί, όπως κι άλλα νησιά που δεσπόζουν στο κέντρο περίπου της θάλασσας του Αιγαίου, αποτελούσε τη γέφυρα επικοινωνίας των νησιών του νοτιοανατολικού Αιγαίου με την Ανατολία (Σαμψών 1996, 48).

Εικόνα 90. Πιθανοί θαλάσσιοι δρόμοι στο μεσολιθικό Αιγαίο (Σαμψών 2006, εικ. 45)

Η χάραξη των παραπάνω θαλάσσιων πλόων αιτιολογεί και την κοινή γλώσσα που διαπιστώνεται στα ταφικά έθιμα, όπως αναλύθηκε άνωθι. Βέβαια, η διαπίστωση κοινών πολιτισμικών και ιδεολογικών στοιχείων σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η μεσολιθική περίοδος στον ελλαδικό χώρο ταυτίζεται χρονικά με επιπαλαιολιθικά στρώματα της Ανατολής δεν σημαίνει απαραίτητως στείρα αντιγραφή εθίμων, αλλά γόνιμη υιοθέτηση, η οποία σε συνδυασμό με τις εντόπιες πεποιθήσεις και ιδεολογικές παραμέτρους οδήγησε στο αμάλγαμα των διαφόρων ισχυόντων εθίμων και δοξασιών, τα οποία επιχωριάζουν πλέον στον ελλαδικό χώρο.

Ο Θεοχάρης (1972, 35) για να αιτιολογήσει την κοινή αυτή πολιτισμική κι όχι μόνο έκφραση μεταξύ ελλαδικού και ανατολικού χώρου υποστήριξε ότι η μεταλαμπάδευση αυτή εθίμων και τεχνογνωσίας οφείλεται ενδεχομένως σε αποικισμό από την Ανατολή προς τον ελλαδικό χώρο. Βάσει των τελευταίων ανακαλύψεων στο χώρο του Αιγαίου, το σενάριο αυτό θεωρείται πιθανότερο για τον αποικισμό της Κρήτης. Τουναντίον, οι χρήστες του Μαρουλά και των υπολοίπων θέσεων της Κύθνου και γενικότερα των νησιών του Αιγαίου πελάγους, θεωρείται πλέον βάσει των μελετών των σκελετικών καταλοίπων αλλά και της ευρύτερης μελέτης των κινητών και ακίνητων ευρημάτων, ότι ήταν αυτόχθονες (Σαμψών *et al* 2006, 52). Βέβαια, το σενάριο του αποικισμού ακόμη και σήμερα εξακολουθεί να αποτελεί μία ακόμη ικανοποιητική εξήγηση, η οποία ενδεχομένως να επιβεβαιωθεί με νέα ανασκαφικά δεδομένα (Γαλανίδου 2009).

Όσον αφορά την Κύπρο, φτάνουν στο νησί γύρω στο 10000 π.Χ. για να εγκατασταθούν, άποικοι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες-ναυτικοί από τη γειτονική Ανατολή. Μάλιστα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως το νησί χαρακτηρίζεται από απομονωτισμό, ο οποίος βοήθησε τον πληθυσμό του να διατηρήσει ακέραια τα εθνολογικά χαρακτηριστικά του, αλλά παράλληλα αποτέλεσε τροχοπέδη στην εξέλιξή του και την απορρόφηση νέων ιδεών και εξελίξεων, όπως συνέβη στα νησιά του Αιγαίου (π.χ. Μαρουλάς Κύθνου), νέες ιδέες οι οποίες θα συντελούσαν στη διατήρηση του προνεολιθικού κυπριακού πολιτισμού κι όχι εν τέλει στην εξαφάνισή του.

Παρόλα αυτά, μπορεί η Κύπρος να μην ανάπτυξε δίκτυο επαφών με τις περιβάλλουσες περιοχές, αποτέλεσε όμως χώρο υποδοχής πληθυσμιακών ομάδων από τη συροπαλαιστινιακή ακτή, οι οποίες σαφώς και θα είχαν γνώσεις ναυσιπλοΐας (Simmons 1999, 320-321). Οι νομαδικές αυτές ομάδες έφτασαν στην Κύπρο απωθημένοι από τους πλέον μόνιμους κατοίκους της συροπαλαιστινιακής ακτής, γιατί πιθανότατα οι νομάδες αυτοί δεν κατόρθωσαν ή δεν θέλησαν να δεχτούν τις εξελίξεις της οικονομίας και των νέων παραγωγικών διαδικασιών που σταδιακά οδήγησαν στη μόνιμη εγκατάσταση και στην εξημέρωση ζώων και φυτών κι έτσι ανενόχλητοι παρέμειναν στο θηρευτικό/τροφοσυλλεκτικό στάδιο στη νέα τους πατρίδα (Σαμψών 2007, 320).

11. Συμπεράσματα

Η παιδική αρχαιολογία, η μελέτη δηλαδή των παιδιών του απώτερου παρελθόντος προσεγγίζοντάς τα από ποικίλες πτυχές, αποκαλύπτει πολύτιμα στοιχεία, όχι μόνο για τη θέση του παιδιού στην εκάστοτε κοινωνία, αλλά και για την ίδια την κοινωνία.

Όσον αφορά το παιδί κατά τη μεσολιθική εποχή, ιδωμένο μέσα από το πρίσμα των ταφικών εθίμων, μπορούν να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα. Καταρχάς, η μελέτη των ταφών των μεσολιθικών θέσεων αποκαλύπτει πως το παιδί δεν διαχωρίζεται ως οντότητα από τους ενήλικες, αλλά δέχεται κι αυτό την ίδια μεταχείριση αναφορικά με την ταφή του. Έτσι, τα παιδιά σε πολλές μεσολιθικές θέσεις ενταφιάζονται μαζί με ενήλικες και των δύο φύλων. Ηλικιακός διαχωρισμός παρατηρείται κατά την επόμενη περίοδο, την Αρχαιότερη Νεολιθική, οπότε τα παιδιά ενταφιάζονται μέσα στους χώρους κατοίκησης, ενώ οι ενήλικες ενταφιάζονται πλέον σε μη κατοικημένους, ανοιχτούς χώρους. Σαφώς η αλλαγή αυτή οφείλεται στις νέες οικονομικές και κοινωνικές δομές που διαμορφώθηκαν στη νέα αυτή περίοδο, τη Νεολιθική, με την εγκαίνιαση της μόνιμης εγκατάστασης, και ό, τι η τελευταία επέφερε στις ζωές των ανθρώπων (Perlès 2001). Παράδειγμα αποτελεί το σπήλαιο Φράγγχι, στο εσωτερικό του οποίου πραγματοποιούνται μόνο παιδικές ταφές, όπως και στην Κνωσός της Ακεραμικής περιόδου τα βρέφη και τα παιδιά τοποθετούνται κάτω από τα δάπεδα των οικιών, ενώ μέχρι στιγμής ούτε ένας ενήλικας δεν έχει έρθει στο φως εντός των ορίων της κατοικημένης περιοχής. Παρόλα αυτά άλλη διαφοροποίηση ανάμεσα σε ανηλικούς και σε ενήλικους αναφορικά με τις ταφικές πρακτικές δεν παρατηρείται σε αυτή τη φάση, καθώς τα σχετικά έθιμα και οι ταφικοί τύποι είναι κοινοί και για τις δύο ομάδες, παρά μόνο η καθιέρωση της χωρικής διαφοροποίησής τους, η οποία συντελείται στους πρώιμους αυτούς χρόνους της αυγής της Νεολιθικής εποχής (Parker Pearson 1999, 103).

Η επιλογή του ενταφιασμού των παιδιών κάτω από τα δάπεδα των οικιών και εν γένει εντός των χώρων κατοίκησης απηχεί πιθανότατα τη διαφορετική αντιμετώπιση των διάφορων κοινωνικών και ηλικιακών ομάδων εντός των μικρών μεσολιθικών και πρώιμων νεολιθικών οικισμών. Πιθανόν η διαφοροποίηση αυτή να σχετίζεται και με τη διαφορετική συμμετοχή των μελών της κοινότητας στις παραγωγικές δραστηριότητες, όπως στις γεωργικές. Τα παιδιά τα οποία ενδεχομένως να μη συμμετείχαν σε μεγάλο βαθμό στην παραγωγή ενταφιάζονται εντός των οικιών τους.

Βέβαια, εκτός αυτής της πρακτικής, οικονομικο-κοινωνιολογικής ερμηνείας των παιδικών ταφών κάτω από τα δάπεδα των οικιών και εντός των κατοικημένων σπηλαίων, η ταφική αυτή πρακτική θα μπορούσε να ιδωθεί κάτω από διαφορετικό πρίσμα και να δοθεί μια ερμηνεία βασισμένη σε ιδεολογικές παραμέτρους και αντιλήψεις. Αναλυτικότερα, η ταφή ενός παιδιού κάτω από το δάπεδο μιας οικίας θα μπορούσε να θεωρηθεί πράξη που θα προσέφερε στην εν λόγω οικία προστασία πνευματική και θα λειτουργούσε θετικά για την ευημερία της οικίας και των ενοίκων της αλλά και ολόκληρης της κοινότητας. Η δοξασία αυτή ενδεχομένως να υπήρχε ήδη κατά τη Μεσολιθική περίοδο, αλλά από την Ακεραμική Νεολιθική κι έκτοτε, οπότε υιοθετείται ο διαχωρισμός του χώρου ταφής ενηλίκων και ανηλίκων, φαίνεται πως εδραιώνεται και παίρνει σημαντικές διαστάσεις στις συνειδήσεις των μελών των πρώιμων αυτών νεολιθικών οικισμών. Η αγνότητα και αθωότητα των παιδιών, των πρόωρα χαμένων, θεωρήθηκαν στοιχεία ευοίωνα και με τον ενταφιασμό τους εντός των οικιών προσπάθησαν να παγιώσουν εντός του κτηρίου αλλά και της κοινότητας τα ευγενικά αυτά χαρακτηριστικά που κάθε παιδί φέρει. Από την άλλη, οι ενήλικες νεκροί, λόγω της ωριμότητας και των πράξεών τους κατά τη διάρκεια της ζωής τους απομακρύνθηκαν σταδιακά από τους χώρους κατοίκησης (Georgiadis 2011, 39). Άλλωστε, σε όλα αυτά, τίθεται και ένας εντελώς πρακτικός και αντικειμενικός παράγοντας: τα παιδιά είναι πολύ μικρά σε μέγεθος, ενώ οι ενήλικες καταλαμβάνουν μεγαλύτερο χώρο και τα νεκρά τους σώματα αποτελούν μάλιστα και μεγαλύτερες εστίες μόλυνσης (Metcalf & Huntington 1992, 80-81). Είναι λογικό, επομένως, με την εδραίωση της μόνιμης εγκατάστασης, οι ενήλικες νεκροί να μην χωρούν και να μην γίνονται αποδεκτοί εντός του οικιστικού συνόλου, σε αντίθεση με τα μικρά παιδιά.

Βάσει των ανασκαφικών δεδομένων, πάντως, παρατηρείται πως στις Μεσολιθικές κοινωνίες τόσο του ελλαδικού χώρου όσο και της Μέσης Ανατολής και της Μικράς Ασίας τα παιδιά αντιμετωπίζονται ως ίσα μέλη της κοινωνίας, χωρίς να λαμβάνεται υπόψιν η ηλικία τους (Lillie 1997, 223-224). Αυτό το στοιχείο καταδεικνύει πως στις κοινωνίες αυτές δεσπόζει μια εξισωτική ιδεολογία, εκφραζόμενη μέσα από τα ταφικά έθιμα που εφαρμόζονται σε αυτές. Παρακολουθώντας μάλιστα τα εφαρμοζόμενα ταφικά έθιμα κατά τη Μεσολιθική και την Ακεραμική Νεολιθική είναι εμφανής αυτή η ίση μεταχείριση των νεκρών, ανεξαρτήτως ηλικίας και μάλιστα κυρίως στην Ακεραμική Νεολιθική παρατηρείται να δίνεται μια κάποια έμφαση στα παιδιά, λόγω του ξεχωριστού ενταφιασμού τους

εντός των κατοικημένων χώρων. Όσο προχωρά όμως η Εποχή του Λίθου και εισερχόμαστε στη Μέση Νεολιθική η ίση αυτή μεταχείριση διαφοροποιείται, οπότε και οριστικοποιείται ο χωρικός διαχωρισμός παιδιών και ενηλίκων (Georgiadis 2011, 41).

Η ίση μεταχείριση ανεξαρτήτως ηλικίας διαφαίνεται και στα νεκρικά έθιμα. Τα παιδιά λαμβάνουν παρόμοια κτέριση με τους ενήλικες, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι οι ταφές της περιόδου σπάνια φέρουν κτερίσματα. Επίσης, τα παιδιά τοποθετούνται στην ίδια στάση με τους ενήλικες –συνήθως συνεσταλμένη– και τέλος ομοιότητα παρουσιάζουν και οι αρχιτεκτονικοί τύποι των τάφων –συνήθως λακκοειδείς, αλλά και κιβωτιόσχημοι.

Η ίση μεταχείριση των παιδιών απέναντι στο θάνατο ενδεχομένως αποκαλύπτει και την ίση μεταχείρισή τους και στη ζωή, καταδεικνύοντας τη σημασία που τους απέδιδαν στις κοινωνίες αυτές. Βέβαια, οι μεσολιθικές παιδικές και πρώιμες νεολιθικές ταφές που έχουν έρθει στο φως αποκαλύπτουν και κάτι ακόμη: τη μεγάλη θνησιμότητα των παιδιών σε αυτές τις περιόδους (Georgiadis 2011, 42).

Η φροντίδα και αντίληψη πως τα παιδιά αποτελούν σημαντικό κομμάτι των μεσολιθικών κοινοτήτων ενδεχομένως οφείλεται και στο συμβολισμό που αποδιδόταν στα παιδιά, καθώς σε περιόδους δύσκολες, κατά τις οποίες δυσμενείς συνθήκες κλυδωνίζουν την κοινότητα στο σύνολό της, τα παιδιά εκλαμβάνονται ως φορείς ελπίδας, συμβολίζοντας το μέλλον και τη συνέχεια της κοινότητας. Ο λόγος αυτός μπορεί εύγλωττα να αιτιολογήσει τη φροντίδα προς τα παιδιά, ακόμη και όταν αυτά έχουν πεθάνει (Brown 1981, 28-29).

Οι παλαιοδημογραφικές μελέτες στις μεσολιθικές και επιπαλαιολιθικές θέσεις απέδειξαν πως η θνησιμότητα των παιδιών είναι ιδιαίτερα αυξημένη σε σχέση με τους ενήλικες. Το ποσοστό αυτό θνησιμότητας από μόνο του αποκαλύπτει στοιχεία της υγείας των παιδιών. Περαιτέρω μελέτη του σκελετικού υλικού και των δοντιών δίνει λεπτομέρειες για την υγεία τους. Μάλιστα, η μελέτη της παιδικής θνησιμότητας και των αιτιών της πολλές φορές ρίχνει φως και στην υγεία και τις τυχόν ασθένειες των ενηλίκων (Angel 1969).

Τελικά, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης προσέγγισης, οι μέθοδοι διαχείρισης των νεκρών αναδεικνύουν και σχετίζονται με την κοινωνική οργάνωση της εκάστοτε κοινότητας που τις εφαρμόζει (Charman & Randsborg 1981, 11, 17). Έτσι, σε κάθε κοινωνία διαχρονικά τα ταφικά έθιμα αποκαλύπτουν την κοινωνική διαστρωμάτωση αλλά και τις ιδεολογικές κατευθύνσεις και παραμέτρους των μελών της κοινωνίας

(Brown 1981, 28-29). Η απουσία διαφορετικής αντιμετώπισης των νεκρών των Μεσολιθικών κοινωνιών καταδεικνύει και την απουσία κοινωνικής διαστρωμάτωσης αλλά και της οριζόντιας διαφοροποίησης, η οποία σχετίζεται με την ηλικία, το φύλο και γενικότερα οποιαδήποτε κοινωνικά ή βιολογικά κριτήρια.

Μάλιστα, τα κοινά χαρακτηριστικά των κοινωνιών αυτών των τροφοσυλλεκτών – κυνηγών στην τέχνη, την αρχιτεκτονική και τα έθιμα και τις δοξασίες αποκαλύπτουν μια σύνδεση και σχέση όλων αυτών.

Έτσι, τα κυκλικά κτήρια με τις ταφές κάτω από τα δάπεδά τους που απαντούν στον ελλαδικό χώρο και την Κύπρο αποκαλύπτουν την ιδεολογική –αν μη τι άλλο– σχέση των περιοχών αυτών με τη Συροπαλαιστίνη και εν γένει την Εγγύς Ανατολή. Ο κοινός αυτός ιδεολογικός ορίζοντας οφείλεται καταρχάς σε μετακινήσεις των πληθυσμών από την Ανατολή προς τα δυτικά. Πιθανότερο είναι, βέβαια, οι ημινομαδικές αυτές ομάδες να μετακινήθηκαν προς την Κύπρο, περιοχή έως τότε ακατοίκητη, λόγω του υπερπληθυσμού στις περιοχές όπου ήδη κατοικούσαν, που περιόρισε τις πλουτοπαραγωγικές πηγές (Le Brun 1997, 41-42). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι πληθυσμοί αυτοί της Ανατολής κινήθηκαν δυτικότερα κουβαλώντας και τα έθιμα και γενικά την ιδεολογία τους, την οποία εφάρμοσαν στις νέες περιοχές εγκατάστασής τους (Runnels 1995).

Από την άλλη, οι ομοιότητες αυτές, που εντοπίζονται μεταξύ άλλων και στα ταφικά έθιμα, προέρχονται και από τις επαφές του Αιγαίου αλλά και της Κύπρου με τους πληθυσμούς της Ανατολής (Σαμψών 2007, 344). Η εξειδίκευση που είχαν αναπτύξει οι τροφοσυλλέκτες – θηρευτές – ψαράδες κάτοικοι του Αιγαίου αναφορικά με τη ναυσιπλοΐα τους οδήγησαν στην Ανατολή, όπου γνώρισαν τα εντόπια έθιμα, τα οποία και μετέφεραν στην πατρίδα τους αξιοποιώντας τα γόνιμα και μετεξελίσσοντάς τα (Κωτσάκης 1992).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alanen 2003: Alanen L., «Γυναικείες Σπουδές – Σπουδές της Παιδικής Ηλικίας», στο Alanen L., Bardy M., Δραγώνα Θ., κ.ά., επιμ. Μακρυνιώτη Δ., *Κόσμοι της παιδικής ηλικίας*, εκδ. νήσος, Αθήνα 2003, 67-88.

Γαλανίδου 2009: Γαλανίδου Ν., “Τροφηλάτες ή γεωργοί; Αιγαιακή προϊστορική έρευνα και η αρχή του μίτου της κρητικής προϊστορίας”, στο Κ. Κόπακα (επιμ.), *Η αιγαιακή προϊστορική έρευνα στις αρχές του 21ου αιώνα. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Ρέθυμνο 5 – 7 Δεκεμβρίου 2003*, Ηράκλειο 2009

Ευστρατίου&Κυριάκου 2011: Ευστρατίου Ν. & Κυριάκου Δ., “Στα ίχνη των τελευταίων κυνηγών και τροφοσυλλεκτών της Νοτιοανατολικής Μεσογείου”, *Ανάσκαμμα*, τχ 5 (2011), 53-70

Θεοχάρης 1972: Θεοχάρης Δ., *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα 1972

Κατσαρού 2001: Κατσαρού Σ., “Η κεραμεική με ερυθρά κοσμήματα από τα στρώματα της Μέσης Νεολιθικής του σπηλαίου του Κύκλωπα”, στο Α. Σάμψων (επιμ.), *Αρχαιολογική Έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*, Αλόνησος, 11-31

Κωτσάκης 1992: Κωτσάκης Κ., «Ο νεολιθικός τρόπος παραγωγής. Ιθαγενής ή άποικος», *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία*, 1992, 122

Μακρυνιώτη 2003: Μακρυνιώτη Δ., «Σημείωμα της επιμελήτριας», στο L. Alanen, M.Bardy, Θ.Δραγώνα, κ.ά., επιμ. Μακρυνιώτη Δ., *Κόσμοι της παιδικής ηλικίας*, Αθήνα 2003, 11-21.

Μαντζουράνη 1997: Μαντζουράνη Ε., «Ταφικές πρακτικές στους νησιωτικούς οικισμούς του Αιγαίου και στην Κύπρο», *Πρακτικά συνεδρίου «Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα»*, 1997, 21-32.

Μαντζουράνη 2001: Μαντζουράνη Ε., *Η Αρχαιολογία της Προϊστορικής Κύπρου*, Αθήνα 2001

Σαμψών 1996: Σαμψών Α., «Νέα Στοιχεία για τη Μεσολιθική Περίοδο στον Ελληνικό Χώρο», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 61 (1996), 46-51

Σαμψών 2001: Σαμψών Α., *Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*, Ρόδος 2001

Σαμψών 2006: Σαμψών Α., *Η προϊστορία του Αιγαίου. Παλαιολιθική, Μεσολιθική, Νεολιθική*, Αθήνα 2006

Σαμψών 2007: Σαμψών Α., *Προϊστορική Αρχαιολογία της Μεσογείου*, Αθήνα 2007

Σαμψών et al 2006: Σαμψών Α., *Προϊστορία του Αιγαίου. Παλαιολιθική, Μεσολιθική, Νεολιθική*, Αθήνα 2006

Andrews et al. 2005: Andrews P., Molleson T., Boz B., “The human burials at Catalhöyük”, στο Hodder I. (ed.), *Inhabiting Catalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons*, Cambridge 2005, 261-278

Angel 1969: Angel J. L., “The bases of paleodemography”, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 30, Issue 3 (1969), 427-437

Angel 1971: Angel J.L., “Early Neolithic Skeletons from Catal Hüyük: Demography and Pathology”, *Anatolian Studies* Vol. 21 (1971), 77-98

Bar-Yosef 1989: Bar-Yosef O., “People and cultures in change”, *Proceedings of the 2nd symposium in Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic population of Europe and the Mediterranean basin*, 2 (1989)

Bar-Yosef, Gopher, Tchernov, Kislev 1991: Bar-Yosef O., Gopher A., Tchernov E., Kislev M., “Netiv Hagdud: An Early Neolithic Village Site in the Jordan Valley”, *Journal of Field Archaeology* Vol. 18, No. 4 (1991), 405-424

Baxter 2005: Baxter J. E., *The archaeology of childhood, children, gender, and material culture*, USA 2005.

Baxter 2005: Baxter J.E., *The Archaeology of Childhood: Children, Gender and Material Culture*, Walnut Creek 2005

Belfer-Cohen & Goring-Morris 2011: Belfer-Cohen A. & Goring-Morris A.N., “Becoming Farmers: The Inside Story”, *Current Anthropology*, Vol. 52, No. S4, *The Origins of Agriculture: New Data, New Ideas* (2011), S209-S220

Belfer-Cohen 1988: Belfer-Cohen A., “The Natufian Graveyard in Hayonim Cave”, *Paléorient*, Vol. 14 N°2. (1988), 297-308

- Bienert 1991:** Bienert, H. D. "Skull cult in the prehistoric Near East", *Journal of Prehistoric Religion* 5 (1991), 9-23
- Boivin 2000:** Boivin N., "Life rhythms and floor sequences: excavating time in rural Rajasthan and Neolithic Catalhotuk", *World Archaeology* 31:3 (2000), 367-388
- Bonogofsky 2004:** Bonogofsky M., "Including women and children: Neolithic modeled skulls from Jordan, Israel, Syria and Turkey". *Near East. Archaeology* 67(2), 2004, 118-119
- Bonsall 1989:** Bonsall C. (ed.), *The Mesolithic in Europe: Papers Presented at the Third International Symposium Edinburgh 1985*, Edinburgh 1989
- Boyd 2002:** Boyd B., "Ways of eating/ways of being in the Later Epipalaeolithic (Natufian) Levant", στο Y. Hamilakis, M. Pluciennik, S. Tarlow (eds.), "Thinking through the Body. Archaeologies of Corporeality", New York 2002, 137-152
- Broodbank & Strasser 1991:** Broodbank C. & Strasser T., "Migrant farmers and the Neolithic colonization of Crete", *Antiquity* 65 (1991), 233-245
- Broodbank 2000:** Broodbank C., *An island archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge 2000
- Brown 1981:** Brown J., "The search for rank in prehistoric burials", στο R. Chapman, I. Kinnes & K. Randsborg (eds), *The archaeology of death*, Cambridge 1981, 25-37
- Brown 1981:** Brown J.A., "The search for rank in prehistoric burials", στο R. Chapman, I. Kinnes & K. Randsborg (eds.), *The Archaeology of Death* (New Directions in Archaeology), Cambridge 1981, 25-37
- Callaway 1963:** Callaway J., "Burials in Ancient Palestine: From the Stone Age to Abraham", *The Biblical Archaeologist*, vol. 24, No 3 (1963), 73-91
- Cauvin 1972:** Cauvin Sondage a Tell Assouad (Djezireh, Syrie), *Annales Arch. Arabes Syriennes* 22, 85-88.
- Cauvin 1973:** Decouverte sur l' Euphrate d' un village natoufien du IX millenaire av. J.C. a Mureybet, Syria, *C.R. Acad. Sc.*, Paris.
- Cavanagh & Mee 1998:** Cavanagh W. & Mee C., *A Private Place: Death in Prehistoric Greece* (Studies in Mediterranean Archaeology 125), Jonsered 1998

Cessford 2001: Cessford C., “A new dating sequence for Çatalhöyük”, *Antiquity* 75, 290 (2001), 717-725

Chapman & Randsborg 1981: Chapman R. & Randsborg K., “Approaches to the archaeology of death”, στο R. Chapman, I. Kinnes & K. Randsborg (eds), *The archaeology of death*, Cambridge 1981, 1-24

Cherry 1990: Cherry J., “The first colonization of the Mediterranean island: A review of recent research”, *Journal of Mediterranean Archaeology* 3 (2), 145-221

Crubézy et al. 2003: Crubézy É, Vigne J.D., Guilaine J., Giraud T., Gérard P. & Briois F., “Aux origins des sepultures collectives: la structure 23 de Shillourokambos (Chypre, 7500 B.C.)”, στο J. Guilaine & A. Le Brun (ed.), *Le Néolithique de Chypre*, Athènes & Paris 2003, 295-311

Cullen & Cook 1991: Cullen T. & Cook D.C., “Mesolithic cremation at Franchthi cave, Greece: evidence and implications”, *AJA* 95 (1991), 305

Cullen 1995: Cullen T., “Mesolithic mortuary ritual”, *Antiquity* 69, 270-289

Derevenski 2007: Derevenski J.S., “Material culture shock. Confronting expectations in the material culture of children”, in Sofaer-Derevenski J., *Children and Material Culture*, London and New York 2007, 3-16.

Dikaios 1953: Dikaios P., *Khirkitia. Final report on the excavation of a Neolithic settlement in Cyprus on behalf of the Department of Antiquities 1936-1946*, Oxford 1953

Düring 2001: Düring B. “Social dimensions in the architecture of Neolithic Çatalhöyük”, *Anatolian Studies* 51 (2001), 1-18.

Düring 2003: Düring B.S., “Burials in context: the 1960s inhumations of Çatalhöyük East”, *Anatolia Studies* 53 (2003), 1-15

Dugstat 2010: Dugstat S.A., “Early child caught knapping. A novice Early Mesolithic flintknapper in south-western Norway, στο G. Lillehammer (ed.), *Socialisation: Recent Research on Childhood and Children in the Past*, Stavanger 2010, 65-74

Dupâquier 1979: Dupâquier J., *La population rurale du Bassin parisien à l' époque de Louis XIV*, Paris 1979

Efstratiou et al 2004: Efstratiou N. et al, “The Neolithic settlement of Knossos: a new light on an old picture”, στο G. Cadogan et al. (eds.), *Knossos: palace, city, state*, BSA Studies 12 (2004), 39-49

Efstratiou et al 2013: Efstratiou N. et al. (eds), *The Neolithic Settlement of Knossos in Crete. New evidence for the early occupation of Crete and the Aegean islands*, Philadelphia 2013

Evans 1964: Evans J.D., “Excavations in the Neolithic settlement of Knossos, 1957-60”, *BSA* 59 (1964), 132-240

Evans 1964: Evans J.D., “Excavations in the Neolithic settlement of Knossos 1957-60”. Part I, *BSA* 59 (1964), 132-240

Evans 1971: Evans J.D., “Neolithic Knossos: the growth of a settlement”, *Proceedings of the Prehistoric society* 37 (2), 95-117

Evans 1994: Evans J.D., «The early millennia: continuity and change in a farming settlement», στο D. Evely, H. Hughes-Brock, N. Momigliano (eds.), *Knossos, a labyrinth of history*, London 1994, 1–20.

Fahlander & Oestigaard 2008: Fahlander F. & Oestigaard T., *The Materiality of Death. Bodies, Burials, Beliefs*, BAR International Series 1768, Oxford 2008

Fairbanks 1989: Fairbanks R.G., “A 17,0-year glacio-eustatic sea level record: influence of glacial melting rates on the Younger Dryas event and deep ocean circulation”, *Nature* 343 (1989), 637-642

Finlay 1997: Finlay N., “Kid knapping: the missing children in lithic analysis”, in Moore J. and Scott E., *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology*, London 1997, 203-213.

Fox, Lunt & Watt 2003: Fox S., Lunt D. and Watt M., “Human Remains”, στο E. Peltenburg (ed.), *The colonisation and settlement of Cyprus. Investigations at Kissonerga-Mylouthkia, 1976-1996*, Lemba Archaeological Project, Cyprus, Vol.III.1, Sävedalen 2003

Galanidou 2011: Galanidou N., “Mesolithic Cave Use in Greece and the Mosaic of Human Communities”, *Journal of Mediterranean Archaeology* 24.2 (2011), 219-242

Galili et al 2005: Galili E., Gopher A., Eshed V. , Hershkovitz I., “Burial Practices at the Submerged Pre-Pottery Neolithic C Site of Atlit-Yam, Northern Coast of Israel”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 339 (2005), 1-19

Garrod 1937: Garrod D., *The stone age of Mount Carmel: the fossil human remains from the Levallois-Mousterian*, Oxford 1937

Garrod 1957: *The Natufian culture. The life and economy of a Mesolithic people in the Near East*, London 1957

Georgiadis 2011: Georgiadis M., “Child Burials in Mesolithic and Neolithic Southern Greece: A Synthesis”, *Childhood in the Past* 4 (2011), 31-45

Goring–Morris 2000: Goring-Morris N., “The quick and the dead”, στο I. Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity, and Differentiation*, New York 2000, 103-136

Goring-Morris&Belfer-Cohen 2011: Goring-Morris N. & Belfer-Cohen A., “Neolithization Processes in the Levant: The Outer Envelope”, *Current Anthropology*, Vol. 52, No. S4, *The Origins of Agriculture: New Data, New Ideas* 2011, S195-S208

Guerrero et al 2009: Guerrero E., Molist M., Kuijt I., Anfruns J., “Seated Memory: New Insights into Near Eastern Neolithic Mortuary Variability from Tell Halula, Syria”, *Current Anthropology*, Vol. 50, No. 3 (2009), 379-391

Hamilton 1998: Hamilton N., “Re-thinking burial and society at Catal Höyük”, *Neolithics* 1998 (3), 7-8.

Hamilton 2005: Hamilton N., “Social aspects of burial”, στο Hodder I. (ed.), *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons*, Cambridge 2005, 301-306

Hawcroft, Dennell 2007: Hawcroft J. and Dennell R., “Neanderthal cognitive life history and its implications for material culture”, in Sofaer-Derevenski J., *Children and Material Culture*, London and New York 2007, 89-99.

Hershkovitz & Gopher 1988: Hershkovitz I. & Gopher A., “Human burials from Horvat Galil: a pre-pottery neolithic site in the upper Galilee, Israel”, *Paléorient*, vol. 14/1 (1988), 119-125

Hodder & Cessford 2004: Hodder I. & Cessford C., “Daily Practice and Social Memory at Çatalhöyük”, *American Antiquity*, Vol. 69, No. 1 (2004), 17-40

Hodder 2004: Hodder I., “Women and men at Çatalhöyük”, *Scientific American* 290,1 (2004), 66-73

Hodder 2007: Hodder I., “Çatalhöyük in the Context of the Middle Eastern Neolithic”, *Annu. Rev. Antropol.* 36 (2007), 105-120

Hole & Flannery 1967: Hole F. & Flannery K.V., “The prehistory of southwestern Iran. A preliminary report”, *PPS* 33 (1967), 147-206.

Honea 1975: Honea K., «Prehistoric remains on the island of Kythnos», *AJA* 79 (1975), 277-279

Hoppa & Vaupei 2002: Hoppa R. & Vaupei J. (eds.), *Paleodemography: age distributions from skeletal samples*, Cambridge 2002

Hudson et al. 2003: Hudson M., Dougherty S., Tsuneki A. & Hydar J., “Neolithic human burials from Tell Ain el-Kerkh, northwest Syria”, *Antiquity* Vol 77, No 295, 2003

Humphrey 2007: Humphrey L., “Interpretation of the growth of past populations”, in Sofaer-Derevenski J., *Children and Material Culture*, London and New York 2007, 193-205.

Jacobsen & Cullen 1981: Jacobsen T.W. & Cullen T., “A consideration of mortuary practices in Neolithic Greece: burials from Franchthi Cave”, στο S. C. Humphreys & H. King (eds), *Mortality and Immortality: The Anthropology and Archaeology of Death*, London 1981, 79-101

Jacobsen 1969: Jacobsen T.W., “Excavations at Porto Cheli and vicinity, preliminary report, II: The Franchthi Cave, 1967-1968”, *Hesperia* 38 (1969), 343-381

Kamp 2001: Kamp K.A., “Where Have All the Children Gone?: The Archaeology of Childhood”, *Journal of Archaeological Method and Theory*, Vol. 8: No. 1, 2001, 1-34

Karul et al. 2002: Karul N. et. Al.. “Mezraa Teleilat 2002”, στο N. Tuna & Beyoglu (eds), *Salvage project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoir Activities in 2002*, 115-141.

Kenyon 1960: Kenyon K., “Excavations at Jericho”, 1957-58, *PEQ*, 1-21

Kenyon 1981: Kenyon K.M., *Excavations at Jericho. Vol. 3: The Architecture and Stratigraphy of the Tell*. London 1981

McHugh 1999: McHugh F., *Theoretical and Quantitative Approaches to the Study of Mortuary Practice*, (BAR International Series 785), Oxford 1999

Le Brun & Daune-Le Brun 2003: Le Brun A. & Daune-Le Brun O., “Deux aspects du Néolithique pré-céramique récent de Chypre: Khirokitia et Cap Andreas-Kastros”, στο J. Guilaine & Le Brun (ed.), *Le Néolithique de Chypre*, Athènes & Paris 2003, 45-49

Le Brun 1984: Le Brun A., *Fouilles recent à Khirokitia (Chypre), 1977-1981*, Paris 1984

Le Brun 1989: Le Brun A., *Fouilles recent à Khirokitia (Chypre), 1983-1986*, Paris 1989

Le Brun 1994: Le Brun A., *Fouilles recent à Khirokitia (Chypre), 1988-1991*, Paris 1994

Le Brun 1997: Le Brun A., “Chypre néolithique pré-céramique au large du monde égéen”, στο *Cyprus and the Aegean in Antiquity*, 1-6. 1997

Le Mort 2008: Le Mort F., “Infant burials in pre-pottery Neolithic Cyprus: Evidence from Khirokitia”, στο: K. Bacvarov (ed.), *Babies Reborn: Infant/Child Burials in Pre- and Protohistory*, BAR International Series 1832, 2008

Lewthwaite 1986: Lewthwaite J., “The transition to food production: a Mediterranean perspective”, στο M. Zvelebil (ed.), *Hunters in transition. Mesolithic*

societies of temperate Eurasia and their transition to farming, Cambridge 1986, 53-66

Lieberman 1998: Lieberman D.E., “Natufian ‘sedentism’ and the importance of biological data for estimating reduced mobility”, στο T.R. Rocek – O. Bar-Yosef (eds), *Seasonality and Sedentism. Archaeological Perspectives from Old and New World Sites*, Cambridge 1998, 75-92

Lillehammer 2007: Lillehammer G., “The world of children”, in Sofaer-Derevenski J., *Children and Material Culture*, London and New York 2007, 17-26.

Lillie 1997: Lillie M.C., “Women and children in prehistory: resource sharing and social stratification at the Mesolithic-Neolithic transition in Ukraine”, στο J. Moore & E. Scott (eds), *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology*, London 1997, 213-228

Matthews et. al. 1996: Matthews W., French C., Lawrence T., Cutler D., “Multiple surfaces: the micromorphology”, στο I. Hodder (ed.), *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, 1, Cambridge 1996, 301-342

Mellaart 1967: Mellaart J., *Çatal Hüyük: a neolithic town in Anatolia*, London 1967

Mellaart 1975: Mellaart J., *The Neolithic of the Near East*, London 1975

Metcalf & Huntington 1992: Metcalf P. & Huntington R., *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*, Cambridge 1992

Molleson 1991: “Demographic implications of the age structure of early English cemetery sample”, στο L. Buchet (ed.), *Ville et champagne en Europe occidentale (Ve-XIIIe siècle)*, Paris 1991, 113-122

Molleson, Ottevanger, Compton 2004: Molleson T., Ottevanger J., Compton T., “Variation in Neolithic Teeth from Çatalhöyük (1961-1964)”, *Anatolian Studies*, Vol. 54 (2004), 1-26

Moore et al. 2000: Moore A., Hillman G., Legge A., *Village on the Euphrates. From Foraging to Farming at Abu Hureyra*. Oxford 2000

Moses 2008: Moses S., “Çatalhöyük’s foundation burials: ritual child sacrifice or convenient deaths?”, στο: K. Bacvarov (ed.), *Babies Reborn: Infant/Child Burials in Pre- and Protohistory*, BAR International Series 1832, 2008

Moyer 2005: Moyer C.J., “Human Burials”, στο I.A. Todd (ed.), *Vassilikos Valley project 7: Excavations at Kalavassos-Tenta*, vol. II: 1-15. Jonsered 2005 (*Studies in Mediterranean Archaeology* 71/7), 1-15

Nagar & Eshed 2001: Nagar Y. & Eshed V., “Where are the children? Age-dependent burial practices in Peqi'n”, *Israel Exploration Journal* 51 (2001), 27-35

Osdogan 1995: Osdogan M., “Life at Cayonu during the pre-pottery neolithic period”, *Readings in Prehistory. Studies presented to Halet Cambel*, Istanbul 1995, 79-100

Özdoğan 2003: Özdoğan M., “Mezraa Teleilat, Un site néolithique en bordure de l’Euphrate”, *Dossiers d’Archéologie* 281, 36-41

Parker Pearson 1999: Parker Pearson M., *The Archaeology of Death and Burial*, Somerset 1999

Perlès 1990: Perlès K. *Les industries lithiques taillées de Franchthi. T. II. Les industries mésolithiques et le Néolithique initial*, fasc. 5, Indiana 1990

Perlès 2001: Perlès C., *The Early Neolithic in Greece*, Cambridge 2001

Perrot 1966: Perrot J. “Le gisement Natoufien de Mallaha (Eynan) Israël”, *L’Antropologie* 70 (1966), 437-484

Reingruber 2001: Reingruber A., “Early Neolithic Settlement patterns and exchange networks in the Aegean”, *Document Praehistorica* XXXVIII (2011), 291-305

Rollefson 1984: Rollefson G., “Ain Ghazal: An Early Neolithic Community in Highland Jordan, near Amman”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* No. 255 (1984), 3-14

Runnels 1995: Runnels C., “Review of Aegean prehistory IV, The Stone Age of Greece from the Paleolithic to the advent of the Neolithic”, *AJA* 99, 699-728

Russell&Düring 2006: Russell N. & Düring B.S., “Worthy is the Lamb: A Double Burial at Neolithic Çatalhöyük (Turkey)”, *Paléorient* 32/1 (2006), 73-84

Sampson 2008: Sampson A., *The Cave of Cyclops: Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean, Greece, vol. I: Intra-site Analysis, Local Industries, and Regional Site Distribution*, Philadelphia 2008

Sampson, Kaczanowska, Kozłowski 2010: Sampson A., Kaczanowska M., Kozłowski J. K., *The prehistory of the island of Kythnos and the Mesolithic settlement at Maroulas*, Kraków 2010

Saunders et al. 1993: Saunders S., DeVito C., Herring A., Southern R. & Hoppa R., “Accuracy tests of tooth formation age estimations for human skeletal remains”, *American Journal of Physical Anthropology* 92 (1993), 173-188

Schmidt 2000: Schmidt K., “Zuerst kam der tempel, dann die stadt. Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe 1995–1999”, *Istanbuler Mitteilungen* 50 (2000), 5–41.

Scott 1999: Scott E., *The Archaeology of Infancy and Infant Death*, BAR International Series 819, Oxford 1999

Simmons 1999: Simmons A. H. et al., *Faunal extinction in an island society. Pygmy hippopotamus hunters of Cyprus*, New York 1999

Stanley-Price 1977: Stanley – Price N., “Khirokitia and the initial settlement of Cyprus”, *Levant* 9, 66-99 (1977)

Stordeur 2001: Stordeur D., “New discoveries in architecture and Symbolism at Jerf el Ahmar, 1997-1999”, *Neo-lithics* (1), 2001

Stordeur et al. 1996: Stordeur D. et al., “Jerf el Ahmar: A new Mureybetian site (PPNA) on the Middle Euphrates”, *Neo-lithics* (1), 1996

Strouhal 1973: Strouhal E., “Temporal and spatial analysis of some craniometric features in ancient Egyptians and Nubians”, στο Brothwell D., Chiarelli BA (eds.), *Population biology of the ancient Egyptians*, London 1973, 21-142

- Talalay 2004:** Talalay L.E., “Heady business: skulls, heads, and decapitation in Neolithic Anatolia and Greece”, *J. Mediter. Archaeol.* 17(2), 2004, 139-163
- Todd 1987:** Todd I.A., *Vasilikos Valley project 6: Excavations at Kalavassos-Tenta*, vol. I, Jonsered 1987 (Studies in Mediterranean Archaeology 71/6)
- Todd 2001:** Todd I., “Kalavassos Tenta revisited”, στο S. Swiny (ed.), *The earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation*, Boston 2001, 95-107
- Tomking 2008:** Tomking P., “Time, space and the reinvention of the Cretan Neolithic”, στο V. Isaakidou & P. Tomkings (eds.), *Escaping the Labyrinth. The Cretan Neolithic Context*, Oxford 2008, 21-48
- Triantaphyllou 2008:** Triantaphyllou S., “Living with the dead: a consideration of mortuary practices in the Greek Neolithic”, στο V. Isaakidou and P. Tomkins (eds.), *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context*, Oxford 2008, 139-157.
- Tringham 2000:** Tringham R., “The continuous house. A view from the deep past”, στο R. Joyce, S.D. Gillespie (eds.), *Beyond Kinship. Social and Material Reproduction in House Societies*, Philadelphia 2000, 115-134
- Valla 1991:** Valla F.R., *Les Natoufiens de Mallaha et l'espace*, στο O. Bar-Yosef and F.R.Valla (eds), *The Natufian Culture in the Levant*, Ann Arbor 1991, 111-122
- Valla 1998:** Valla F.R., “Natufian seasonality: A Guess”, στο T.R. Rocek & O. Bar – Yosef (eds.), *Seasonality and Sedentism. Archaeological Perspectives from Old and New World sites*, Cambridge 1998, 93-108
- Wigand & Simmons 1999:** Wigand P. & Simmons A.H., “The dating of Akrotiri *Aetokremnos*”, στο A.H. Simmons et al., *Faunal extinction in an island society. Pygmy hippopotamus hunters of Cyprus*, New York 1999, 193-216
- Wileman 2005:** Wileman J., *Hide and Seek. The archaeology of Childhood*, ed. Tempous, Stroud 2005
- Wright 1978:** Wright G. A., “Social differentiation in the Early Natufian”, στο C.L. Redman et al. (ed.), *Social Archaeology*, New York, 202-223

Yartan 2005: Yartan T., “Les bâtiments communautaires de Tell ‘Abr 3 (PPNA, Syrie), *Neo –Lithics* 1/05 (2005), 3-9

Zvelebil 1986: Zvelebil M., “Mesolithic prelude and Neolithic revolution”, στο M. Zvelebil (ed.), *Hunters in transition. Mesolithic societies of temperate Eurasia and their transition to farming*, Cambridge 1986, 5-15